

UNIVERZITA KARLOVA V PRAZE
FILOZOFICKÁ FAKULTA
ÚSTAV POLITOLOGIE

BAKALÁŘSKÁ PRÁCE

JAKUB ŽABA

NACIONALISMUS A DEMOKRATIZACE. MOŽNOSTI A LIMITY
JUGOSLÁVSKÉ DEMOKRATICKÉ ALTERNATIVY.

NACIONALISM AND DEMOCRATIZATION. POSSIBILITIES AND
LIMITS OF YUGOSLAV DEMOCRATIC ALTERNATIVE.

2016

VEDOUCÍ PRÁCE: PHDR. ONDŘEJ SLAČÁLEK, PH.D.

Prohlašuji, že jsem bakalářskou práci vypracoval samostatně, že jsem řádně citoval všechny použité prameny a literaturu a že práce nebyla využita v rámci jiného vysokoškolského studia či k získání jiného nebo stejného titulu.

V Praze dne 8. 7. 2016

Jakub Žaba

Za cenné připomínky, vedení při psaní a inspiraci děkuji Ondřeji Slačálkovi, rovněž děkuji za kritické komentáře svým kolegům ze semináře.

Abstrakt

Práce se zabývá problémem propojení procesu demokratizace s národní mobilizací na případu bývalé Jugoslávie. V první části se autor vyrovnává s napětím mezi demokracií a nacionalismem a současně nastiňuje okamžiky, kdy se oba politické programy mohou stát navzájem se posilujícími logikami. Produktem těchto dvou logik je pak demokratický národní stát, jakožto konečný důsledek práva kulturně podmíněného národa na sebeurčení. Autor však překonává národní stát jako výlučný rámec pro demokratický proces a předkládá koncept státního národa Juana J. Linze a Alfreda Stepana. Ten je založen na násobných, ale komplementárních politických identitách a umožňuje demokratizovat multinárodní státy, aniž by došlo k upření práva na pěstování kulturní originality jednotlivým národním segmentům. Ve druhé části práce autor analyzuje případ Jugoslávie a vysvětluje důvody, proč se na přelomu 80. a 90. let 20. století neprosadila idea demokratického státního národa namísto partikulárních národních projektů, byť často s demokratizačními ambicemi. Vysvětlení leží v redukci násobných, ale komplementárních politických identit, kdy se v průběhu 80. let začala vylučovat loajalita k etnokulturně pojímanému národu s loajalitou k jugoslávskému politickému centru. Faktory, které na tento proces redukce politické identity působily, autor nachází v ekonomické oblasti, politicko-institucionální podobě nedemokratického režimu a občanské sféře.

Klíčová slova

Demokratizace, demokracie, nacionalismus, národní stát, státní národ, Jugoslávie, postkomunismus

Abstract

This thesis is concerned with the relation of the democratization process and the national mobilization in the case of former Yugoslavia. In the first part, the author deals with the tension between democratization and nationalism and describes moments in which both processes could become mutually reinforcing.

A product of that is a democratic nation-state as a final consequence of the right of culturally defined nations to self-determination. However, refusing the nation-state as the sole scope of the democratic process, the author puts forward the concept of the state-nation by Juan J. Linz and Alfred Stepan. This concept deals with multiple but complementary political identities and enables to democratize multinational states, without denying the national segments the right to foster their cultural originality. In the second part of the thesis, the author analyses the Yugoslav case and explains reasons why at the turn of the 1990s the idea of a democratic state-nation was not put in practice, while the particular national projects, with democratic ambitions in many cases, were. In the author's opinion, the answer lies in a reduction of multiple but complementary political identities caused by the fact that loyalty to an ethno-culturally defined nation and loyalty to the Yugoslav political centre began being mutually exclusive during the 1980s. Factors that influenced this reduction include the economic sphere, the political-institutional design of the non-democratic regime, and civil society.

Key words

Democratization, democracy, nationalism, nation-state, state-nation, Yugoslavia, post-communism

Obsah

1.	Úvod	7
2.	Idea demokratického národa.....	12
3.	Hledání přirozených hranic národa.....	16
4.	Nacionalismus mezi občanstvím a etnicitou	19
5.	Nacionalismus, demokracie a národní stát.....	27
6.	Idea státního národa.....	29
7.	Ekonomická krize	38
8.	Jugoslávie: národní stát, nebo svaz národů?	44
9.	Jak režim udržoval národnostní štěpení.....	50
9.1.	Příklad Chorvatského jara.....	52
10.	Problém federalizace v nedemokratickém režimu	56
11.	Občanská společnost.....	61
10.1.	Příklad Srbské pravoslavné církve	64
10.2.	Kritická opozice – příklad Slovinska	69
11.	Závěr	77
	Bibliografie	82
	Knihy a články	82
	Internetové zdroje	84

1. ÚVOD

Rozpad Jugoslávie, ať již jeho příčiny či samotný průběh, je stále velmi diskutovaným tématem a předmětem analýz. O rozpadu Jugoslávie vzniklo velké množství literatury, různého typu i různé kvality, a jugoslávskému konfliktu se v západní odborné literatuře dostává ve srovnání s řadou jiných konfliktů značné pozornosti, což platí především ve srovnání s bojišti ve třetím světě. Vysvětlení pro to nacházím tři: Za prvé, občanská válka v Jugoslávii byla chápána jako konflikt bezprostředně dotýkající se západního světa, šlo o evropské bojiště, a to v relativně modernizované společnosti, která byla chápána jako součást širšího západního životního prostoru. Obyvatelé západního světa, včetně akademiků, se proto nad výjevy připomínající obrazy druhé světové války ptali, jak je něco takového možné. Za druhé, náhlé vzplanutí Jugoslávie v očích mnoha pozorovatelů ostře kontrastovalo s relativně liberální povahou předcházejícího nedemokratického režimu. Mnozí se logicky ptali, proč se stát, který měl ze všech států bývalé komunistické Evropy nejdále k něčemu jako totalita, propadl do spirály etnického násilí. Za třetí, jugoslávský konflikt je chápán v širším kontextu konce studené války a politicko-ekonomické transformace východní Evropy, což byly procesy provázeny určitými společnými fenomény, mezi které patří národní mobilizace, rozpad multinárodních států, dosud přítomná permanentní hrozba etnických konfliktů, ale také proces demokratizace. Jugoslávie je pak z této perspektivy chápána jako krajní případ takových symptomů postkomunismu.

Všechny tři roviny jsou přítomny také v mé práci, prolínají se a snažím se vyrovnat s otázkami, které s výše nastíněnými okruhy souvisejí. Pochopitelně se jedná o velmi komplexní téma, které je, jak jsem již zmínil, v odborné literatuře hojně diskutované, současně z různých perspektiv a s odlišnými závěry. Mou výchozí pozici definuje otázka, proč se na přelomu 80. a 90. let 20. století nepodařilo Jugoslávii demokratizovat v jejích stávajících hranicích a zdali existovala možnost, že by se něco takového podařilo. Tuto otázku jsem pak

promýšlel s naivním předpokladem, že demokracie je navýsost inkluzivní projekt a proto demokratizace musela být ze své podstaty jugoslávská. *A priori* jsem mobilizaci kolem partikulárních národních center jednotlivých jugoslávských národů, které Jugoslávii následně rozbily, považoval za něco přirozeně nedemokratického, co popíralo ideály univerzální humanity a inkluzivního občanství. I když tito nacionalisté často pracovali s demokratickou agendou, podmiňovali demokracii národním státem, což z nich dělalo v mých očích nanejvýš „nacionalisty s lidskou tvář“ nebo demokraty, kteří se z nějakých důvodů neubránili antidemokratickému sentimentu nacionalismu. Selhání jugoslávské demokratické alternativy a prosazení partikulárních národních projektů jsem chápal jako vítězství temných nedemokratických sil nad emancipačním potenciálem kosmopolitního jugoslávství.

Při takovém zkratkovitém a předpojatém uvažování o nacionalismu jsem ale zapomněl na jednu zásadní věc, totiž že demokracie potřebuje lid, který je výsostným zdrojem politické moci, a tento lid je chápán jako kulturně podmíněný národ. Demokracie totiž slibuje nejen univerzální principy občanské rovnosti a bratrství, ale také právo pěstovat svou kulturní originalitu; je principem inkluzivním i exkluzivním zároveň, vyzdvihuje univerzalitu i partikularitu zároveň. Zatímco demokracie pěstuje především pravidla politické soutěže, ve které jsou si všichni jako příslušníci univerzálního lidstva rovni, o kulturní partikularitu se stará nacionalismus. Demokracie a nacionalismus tedy sdílejí společně ideu práva národa na sebeurčení, přičemž demokracie tomuto národu nabízí pravidla politické hry, nacionalismus pak definuje, kdo se této hry účastní. Tento proces definování, který je inkluzivní a exkluzivní zároveň (říct, kdo do národa patří, současně znamená označit ty, kteří do něj nepatří), sice není funkcí demokracie, požaduje a předpokládá jej však. Podle takového pojetí se zdá, že demokracie se bez nacionalismu neobejde, a to alespoň ve chvíli vznikání demokratického společenství.

Z této perspektivy se zdálo velmi dobře pochopitelné, proč se i demokratická opozice v Jugoslávii spojila s partikulárními národními projekty,

kteřé se s myšlenkou jednotné Jugoslávie vylučovaly, a proč redefinici politického lidu chápała jako logickou podmínkou demokracie. Zdálo se, že demokratická alternativa musela být ze své podstaty nacionální. Abych odpověděl na otázku, proč selhala jugoslávská demokratická alternativa, musel jsem se proto nejdřívě vyrovnat s otázkou, zdali nějaká taková alternativa mohla ze své podstaty existovat. Jinými slovy, mohla alespoň teoreticky existovat multinárodní Jugoslávie jako demokratický stát?

Tento teoretický problém jsem se pokusil překonat konceptem státního národa Juana J. Linze a Alfreda Stepana, kteří jej chápaou jako demokratickou alternativu národního státu. V jeho jádru stojí představa o násobných, ale komplementárních identitách, kdy člověk chová paralelně několik politických loajalit, aniž by se vzájemně vylučovaly. Zatímco nacionalisté hovoří o domnělé jedině přirozeně národní identitě každého člověka, Linz a Stepan tvrdí, že chování více politických loajalit je stejně tak přirozeně a člověk tak může být např. Srbem a Jugoslávцем zároveň. Státní národ ale potřebuje specifický politicko-institucionální rámec, který dokáže jednotlivým segmentům poskytnout dostatečnou autonomii a současně v nich vzbudit loajalitu k politickému centru. Jugoslávská demokratická alternativa, aniž by nedemokraticky marginalizovala jednotlivá národní společenství, tedy mohla teoreticky existovat. V praxi se však nejen neprosadila, ale v zásadě se ani neobjevila jako výraznější akceschopná síla. Zde se vynořuje druhá ústřední otázka mé práce, a to je, proč neexistovala silnější politická síla, která by prosazovala ideu státního národa.

Práce je rozdělena do dvou částí. V první, teoretické části do hloubky rozpracovávám výše nastíněný problém, tedy napětí mezi demokracií a nacionalismem a vysvětluji důvody, proč je proces demokratizace ze své podstaty provázen národní mobilizací a proč je spolu s nedemokratickým režimem velmi často zpochybněno i politické společenství nadnárodních celků. Tato rehabilitace nacionalismu našla v mé práci však určité meze a na konci této

části práce nabízím koncept státního národa Juana J. Linze a Alfreda Stepana, demokratickou alternativu národního státu, který je postaven na násobných, ale komplementárních politických loajalitách. Tím odpovídám na klíčovou otázku, stojící v jádru první části, totiž zdali může existovat demokracie mimo rámec národního státu. Může, tímto rámcem je státní národ, který za určitých politicko-institucionálních podmínek umožňuje neredukovat politickou identitu svých občanů jen na jednu jedinou. Redukce politické identity na jedinou totiž pro multinárodní státy s demokratickou ambicí znamená dvě možnosti: buď se rozpadnout podél národnostních linií (což vzhledem ke složitosti národnostních map většiny nadnárodních celků není bez násilí a etnického čištění dost dobře možné), nebo přetavit jednotlivé národnostní segmenty v jeden homogenní národní celek a vytvořit tak národní stát (čímž ale vzniká demokratický deficit upřením práva na pěstování kulturní originality některému z asimilovaných kulturních celků). Cesta z tohoto nekonečného dilematu vede skrze koncept demokratického státního národa, který se však na přelomu 80. a 90. let v Jugoslávii prosadit nepodařilo.

Druhá část práce se zabývá případovou studií, ve které analyzuji, proč se v Jugoslávii partikulární národní programy prosadily na úkor inkluzivního konceptu státního národa. Jinými slovy, proč sebou demokratizační proces v jugoslávském prostoru přinesl také redefinici politického společenství podél národnostních linií? Vysvětlení tohoto problému nacházím právě v redukci politických loajalit, která proběhla v průběhu 80. let, kdy se být Srbem nebo Chorvatem začalo stále více vylučovat s jugoslávskou identitou. Vysvětlení této redukce nacházím v komplexním procesu, do kterého vstupovala řada faktorů ze socioekonomické, politicko-institucionální sféry a občanské sféry. Druhá část je postavena na analýze těchto faktorů a toho, jakým způsobem se podílely na nacionalizaci jugoslávské politiky, včetně demokratické alternativy.

PRVNÍ ČÁST:
NACIONALISMUS A DEMOKRACIE

2. IDEA DEMOKRATICKÉHO NÁRODA

Elie Kedourie na začátku své knihy *Nationalism* hovoří o nacionalismu jako doktríně, která byla vynalezena v Evropě na počátku 19. století a která poskytuje kritérium pro vymezení jednotky obyvatel způsobilé k tomu, aby měla vlastní vládu obdařenou legitimním výkonem státní moci, a současně nabízí princip správné organizace společenství států (1960: 19). Tato doktrína je přesvědčena, že lidstvo je přirozeně rozděleno do národů, které se navzájem odlišují určitými znaky, a legitimní vláda může vzejít jen z národního sebeurčení – národ má právo rozhodnout, pod jakou vládou bude žít.

Při stopování hlavních ideových pilířů nacionalismu zjistíme, že nacionalisté se inspirovali především teoretiky, kteří sami o sobě z explicitně nacionalistických pozic nepsali a ani nacionalistickou doktrínu nijak koherentně nerozpracovali. Anderson ve své knize *Představy společenství* (2008: 21) dokonce tento moment označuje za jeden z paradoxů nacionalismu, když upozorňuje na politickou „*moc nacionalismu oproti nedostatečnosti či dokonce nesourodosti jeho filozofických koncepcí. Jinými slovy, nacionalismus na rozdíl od většiny jiných '-ismů' si nikdy nevytvořil své vlastní myslitele – žádného Hobbese, Tocquevillu, Marxe či Webera.*“ Většina studií o nacionalismu konstatuje, že nic jako velcí nacionalističtí myslitelé neexistuje, a nachází klíčová východiska nacionalismu především v německém romantismu na přelomu 18. a 19. století (Ozkirimli 2010: 11). Kedourie však šel ještě dále do historie, a to do osvícenství, kde problematiku národa zásadně rozpracovali Immanuel Kant a Jean-Jacques Rousseau.

Kedourie nachází ideové základy nacionalismu v osvícenství 18. století. To vycházelo z přesvědčení, že vše ve vesmíru je podřízeno jednomu univerzálnímu přirozenému zákonu, který člověk skrze svůj rozum může nahlédnout a porozumět mu. Osvícenský optimismus předpokládal, že pochopení zákonitostí, kterým je svět poddán, umožní navrhnout optimální společenskou organizaci, která by byla s těmito zákonitostmi v souladu a tím

docílit míru a obecného štěstí. Navzdory uniformitě přirozeného zákona však podle osvícenců mezi lidmi rozdíly byly. Osvícenství bylo schopno přiznat, že se lidé rodí rovni, mají všichni stejné právo na život, svobodu a usilovat o své štěstí, jsou podřízeni stejnému přirozenému zákonu, ale zároveň se navzájem odlišují (Kedourie 1961: 10).

Osvícenství tuto pluralitu spatřovalo například v respektování existence mnoha státních jednotek, chápaných jako soubory jednotlivců, kteří do takového společenského kontraktu vstoupili, aby co nejlépe ochránili sebe a svůj majetek. Osvícenství nežádá, aby došlo ke zrušení států a vytvoření jednoho uniformního politického celku, jenž by byl uveden v soulad s uniformním přirozeným zákonem, ale požaduje osvíceného panovníka, který se pokusí o onen soulad skrze vládu rozumu v dosahu své moci. Ideál osvíceného panovníka chce, aby vládce sledoval obecné blaho a potřeby všech lidí ve státě. Všechny společenské složky měly sledovat obecné dobro a jediným způsobem, jak toho docílit, je svou vládu podrobit racionalitě a vědeckým poznatkům. Velikost a úspěch státu byly takové, jak schopný byl jeho panovník: slovy pruského panovníka Fridricha Velikého je „*král prvním služebníkem státu*“ (Kedourie 1961: 11).

Co když ale panovník nevládne dobře? Pokud osvícenství přišlo s požadavkem, aby král vládl moudře a k dobru všech, nabízí se tento princip rozvést: v případě opaku je jeho legitimita zpochybněna a kdo jiný než nespokojený lid, by měl mít právo jej svrhnout. V politické praxi takové dokončení započatého obratu zhmotnila Francouzská revoluce, když představila novou možnost politické moci: když jsou občané nespokojeni s politickou správou společnosti, jejíž jsou součástí, mají právo své vládce sesadit a nahradit jinými (Kedourie 1961: 12).

V teoretické rovině byla tato idea sebeurčení (*self-determination*) zásadně rozpracována Jeanem-Jacquesem Rousseauem a nezanedbatelný vliv na ni měla i etická filozofie Immanuela Kanta. Kant přišel, podle Kedourieho, s převratnou definicí lidské svobody, která spočívala v poslušnosti vůči morálnímu řádu, jenž se nachází v každém jedinci, nikoli v okolním světě. Podle Kanta nelze morálku a

svobodu nahlížet vědeckými nástroji a zkoumat ji v okolním světě jako například fyzikální zákony, ani si ji nechat nařídít jakoukoliv jinou autoritou, ale musí ji každý člověk objevit sám v sobě, sám uvážít, co je dobré a co špatné. Svobodný člověk je ten, který jedná podle svého vnitřního přesvědčení, a nikoli na základě vnějšího příkazu (Kedourie 1961: 22). Tento princip sebeurčení se stal klíčovým politickým dobrem a člověk se svým vlastním úsudkem stal ústředním aktérem politického jednání: on sám mohl nyní určit, co je dobré také v politice a jaká má být vláda, pod kterou žije.

Asi nejzásadněji rozpracoval princip sebeurčení Jean-Jacques Rousseau. Rousseau chápal demokratický národ, navzdory jeho vnitřní socioekonomické stratifikaci, jako společenství občanů, kteří jsou si rovni před zákonem a které současně sjednocuje a mobilizuje společná vůle vytvářet politické společenství. Tato obecná vůle (*general will*) pomáhá překonávat sobecké zájmy jednotlivců a vytváří sounáležitost s ostatními členy kolektivu a ochotu s nimi sdílet společný politický prostor (Özkirimli 2010: 12). Rousseau nehledá přirozené hranice, které vedou mezi národy, ale argumentuje, že národ, jehož členy spojuje obecná vůle tvořit politické společenství, má právo vést boj za svá politická práva. Ačkoliv Rousseaua nelze považovat za nacionalistického ideologa, je zřejmé, jak důležitý moment nacionalismu rozpracoval: právě tento princip národního sebeurčení je to, co je imanentní složkou nejen demokracie, ale také nacionalismu (Harris 2009: 22).

Co je národ a kdo jej tvoří? V historii byl tento pojem používán s různými konotacemi, ale v souvislosti s Francouzskou revolucí mu dal asi nejexplicitněji obsah v intencích Rousseauovy filozofie abbé Emmanuel Joseph Sieyès, který odmítl privilegia vyšších tříd. Členy národa jsou podle něj občané, kteří jsou si rovni před zákonem. V takovém pojetí vede cesta k národu skrze legislativu a vůli národa žít pod určitou vládou. Pokud by se tak všichni lidé na světě rozhodli pro společnou vládu, vytvořili by jeden národ (Kedourie 1961: 15). Stejně tak pokud by se například část francouzského národa rozhodla odtrhnout a vytvořit vlastní stát, vznikl by nový národ. V této chvíli nehraje roli kulturní rozměr

národa, tak klíčový pro většinové pojetí nacionalismu, ale důležitá je pouze vůle jednotlivců být součástí určitého politického útvaru. Jedná se o konstituování politického národa definovaném skrze ústavu – kolik států, tolik národů. Národ má tedy nejen právo zvolit si svou vládu, ale i to, kdo bude pod tuto vládu zahrnut. Pro mezinárodněpolitické pole je takový politický princip neustálým zdrojem nejistoty, protože vnitrostátní i mezinárodní systém může být kdykoliv zpochybněn odkazem na vůli národa, která je nadřazena jakýmkoliv smlouvám, dohodám, právu nebo historickému kontextu, ve kterém státní útvary vznikaly.

Můžeme shrnout, že Francouzská revoluce v praxi představila politický princip, který zásadně obrátil perspektivu, jakou se nahlíželo na legitimitu politické moci a stát. Zatímco stát do té doby primárně sledoval zájmy panovníka, šlechty a případně jiných privilegovaných tříd, Francouzská revoluce, inspirována výše popsanými idejemi, demonstrovala jinou logiku: výlučným zdrojem legitimacy politické moci je národ, který je tvořen občany, již si jsou před zákonem rovni.

3. HLEDÁNÍ PŘIROZENÝCH HRANIC NÁRODA

Proti státu, který by do sebe mohl zahrnout celé lidstvo, byl ale explicitně německý romantismus, který se stal dalším zásadním okamžikem zrodu nacionalismu. Zatímco osvícenství vypracovalo ideu politického národa skrze univerzální ideje demokracie, němečtí romantici přidali kulturní složku jakožto přirozenou podmínku národního společenství.

Jakýmsi mostem mezi osvícenstvím a německým romantismem byl Johann Gottfried Herder. Ten zásadně odmítl uniformitu osvícenského univerzalizmu a namísto něho postavil rozmanitost jakožto bytostnou charakteristiku světa. Bůh stvořil svět a do něho člověka, který ale čelí různým přírodním podmínkám. To jej nutí vytvářet si vlastní způsob života a vlastní kulturu. Ta je pro Herdera vyjádřena především jazykem, který formuje specifickou a nezaměnitelnou duši každého národa. Podle Herdera je taková diverzita božím záměrem, je sama o sobě hodnotná a odmítá pravidelnost a uniformitu přirozeného zákona osvícenství. Přirozenost je naopak ve spontánnosti a svébytnosti a jedinci, kultury nebo celé civilizace, kteří napodobují druhé, se nakonec stanou jen parazity bez domova, odkázáni k umělosti a sterilitě (Kedourie 1961: 56-57).

Takové úvahy měly zásadní vliv na promýšlení ideje národa. Zatímco francouzští revolucionáři mysleli národem množstvím jedinců, kteří žijí pod stejnou vládou, v Herderově filozofii se národy staly sociálními entitami, do kterých je lidstvo přirozeně rozděleno. Národy se liší odlišnou kulturou, která produkuje navzájem nekompatibilní hodnoty. V politické rovině, aniž by to nicméně Herder sám učinil, takové premisy vedou k požadavku, aby se stát překrýval s národem, protože jedině národní stát dokáže nastolit takové politické uspořádání, které skutečně odpovídá specifickým potřebám národa. Mnohonárodnostní státy jsou naopak umělé, represivní a odsouzené k zániku. Herder si nepřeje dominanci jednoho národa nad druhým, ale v principu

rozmanitosti spatřuje humanitní ideál, který národům umožní kultivovat svou originální identitu (Kedourie 1961: 58-59). Ačkoliv jedinci i národy jsou si podle Herdera rovny a mají rovné právo na svou svébytnost, v politické realitě postavené na konstelaci přítel-nepřítel taková tolerance a pochopení nemohly mít místo – zvláště na mnohonárodnostních územích znamenala úspěšná emancipace jednoho národa upření práva na sebeurčení druhým.

Ačkoliv ani Herdera nelze považovat za nacionalistického myslitele, stala se jeho filozofie klíčovým zdrojem nacionalismu. Nacionalismus totiž v první řadě nehledá demokracii pro svůj národ, ale nabízí kritérium, podle kterého národ odlišit. Každý nacionalista sice pracuje s odkazem Francouzské revoluce, ať již je to samotný pojem národ, princip národního sebeurčení nebo rovnost mezi příslušníky národa, nikdy by ale nepřijal politickou definici národa francouzských revolucionářů. Nacionalismus nezačíná u politických hranic, ale naopak jde od kulturně definovaného národa ke státu – kolik národů, tolik států. Nacionalismus se sám o sobě neptá na politické zřízení v národním státě (to závisí, s jakou další ideologií se propojí a v tom je velmi flexibilní), ale definuje, kdo do národního společenství patří.

Můžeme shrnout, že romantismus byl jakousi estetickou revolucí a hnutím, které chtělo zabránit morální a kulturní degeneraci způsobené racionalismem a universalismem osvícenství, jejímž ztělesněním byla Francouzská revoluce. Francouzská revoluce se ale současně stala klíčovým zdrojem pro nacionalismus, protože právě ona vytvořila z národa jediný legitimní zdroj politické moci. Také každý nacionalista sdílí v rámci svého národa hlavní heslo Francouzské revoluce *liberté, égalité, fraternité* (Özirimli 2010: 16). Francouzská revoluce ale pod národem chápala souhrn občanů, mezi kterými panuje rovnost. Není to proto nacionalistická revoluce, protože její zacházení s pojmem národ je čistě politické, zatímco nacionalista k definici národa potřebuje před-politické kulturní kategorie: národ není sám o sobě definován státní příslušností, ale společně sdílenou kulturou, přičemž státní instituce pak mají vycházet z tohoto kulturního dědictví a s národem se

překrývat. Francouzská revoluce ale ztělesnila důležitý rozměr myšlenky nacionalismu, a to je národ, mezi jehož příslušníky panuje rovnost, bratrství a je svobodný, to znamená, že má právo na sebeurčení. Právě sepětí této doktríny národního sebeurčení a demokracie je důvodem napětí mezi nacionalismem a demokracií (Harris 2009: 22).

4. NACIONALISMUS MEZI OBČANSTVÍM A ETNICITOU

Jak jsme ukázali, nacionalismus se vyvíjel pod vlivem dvou zásadně rozdílných principů. Na jedné straně to byla racionalita a univerzalizmus osvícenství, na straně druhé sentiment a tradicionalismus německého romantismu. Zatímco první z nich jedinci umožňoval sám sebe chápat jako svobodnou a racionální bytost, druhý princip z něj činil příslušníka kulturně podmíněného kolektivu (Harris 2009: 28-29). Tato skutečnost inspirovala řadu autorů k rozlišení dvou nacionalismů – jednoho demokratického a občanského, druhého kolektivistického a etnického. Tato dichotomie, jak si vzápětí ukážeme, je nicméně analyticky vzato lichá.

Manichejský přístup, který rozeznává dva druhy nacionalismu, kombinuje kvazivědecký a současně moralistický přístup. Na jedné straně je zde dobrý občanský nacionalismus, který národem rozumí souhrn občanů, je kulturně a etnicky nezaujatý, inkluzivní, demokratický, univerzalistický a nacházíme jej v západní Evropě a v Severní Americe. Na straně druhé je etnický nacionalismus, nebezpečný, agresivní a nedemokratický, který tradičně nacházíme ve střední a východní Evropě. Toto není jen orientalistické vidění problému některých odborníků na nacionalismus, ale slouží také jako častá legitimizace vlastní nacionalistické agendy: můj nacionalismus je občanský a demokratický, zatímco požadavky mého nepřítele jsou nelegitimní, protože jeho nacionalismus se opírá o nedemokratickou etnicitu (Brubaker 1998: 298). Z toho plyne, že při analýze nacionalismů se nesmíme spoléhat jen na to, jak jednotlivá národní společenství samy sobě rozumí a jak o sobě referují, ale jaká je skutečná politika daného nacionalismu a nakolik je schopen respektovat jiné národy. Vzápětí ukážeme, že chování nacionalismu v praxi je proměnlivé nehledě na svá údajná esenciální ideová východiska. Každý nacionalismus ze své podstaty v sobě nosí potenciální konflikt, protože nehledě na své definiční znaky je jeho imanentní funkcí preferovat své členy před ostatními.

Rogers Brubaker vidí problém manichejského pohledu na nacionalismus ve dvou momentech. Prvním z nich je, že dělení nacionalismů na občanský a etnický je z hlediska empirie nesmyslné. Za prvé, pokud totiž jeden druh nacionalismu spojíme pouze s etnicitou, která upozorňuje na společný biologický původ nebo na rasu, rovinu společné kultury musíme přiřknout občanskému nacionalismu. Zatímco občanských nacionalismů v tu chvíli nacházíme nepřeborné množství a je jim obtížné přiřknout nějakou společnou charakteristiku, etnické nacionalismy v podstatě nenacházíme. Za druhé, můžeme jeden druh nacionalismu chápat širše v etnokulturních kategoriích, zatímco druhý jako čistě občanský, který je imunní vůči kulturní nebo etnické složce. V takovém případě by ale došlo k opačnému efektu, protože zatímco by asi všechny nacionalismy spadaly do etnokulturního typu, čistě občanský nacionalismus bychom nenašli. Dokonce Francie nebo USA, případy, které jsou uváděny jako klasické příklady občanských inkluzivních nacionalismů, mají své zásadní kulturní komponenty (Brubaker 1998: 299).

Druhý problém v manichejském pohledu na nacionalismus vidí Brubaker v jeho normativní složce. Manichejský přístup totiž tvrdí, že občanský nacionalismus je demokratický a inkluzivní, etnický naopak agresivní a antidemokratický. Pokud ale jeden druh nacionalismu budeme chápat v širších etnokulturních kategoriích a druhý jako čistě občanský, pak je těžké nemít v mnoha případech normativní sympatie pro první z nich: názorným příkladem je útlak baltských národů pod sovětskou nadvládou, Palestinců pod izraelskou nebo Kurdů pod tureckou. Druhou možností je kulturní složku přiřknout občanskému nacionalismu, jehož normativní převaha je nad etnickým nacionalismem jen zdánlivá, uvědomíme-li si, jak šovinistickou a agresivní kulturní politikou dokáže kulturní nacionalismus vyvinout a potírat sebemenší kulturní heterogenitu (Brubaker 1998: 299-300).

Výše popsaná dichotomie naráží na příliš velká úskalí na to, aby mohla sloužit jako užitečný analytický nástroj. V praxi sice existují nacionalismy, které tendují ke schopnosti asimilovat více, zatímco jiné jsou uzavřenější, problém je,

že nacionalismy se natolik proměňují v čase a jsou natolik heterogenní, že označení občanský, respektive etnický s jakýmkoliv přihlédnutím ke kulturním kategoriím nestačí. Navíc, jak jsme si právě ukázali, i inkluzivní občanský kulturní nacionalismus dokáže ukázat svou odvrácenou tvář. Je důležité také zmínit, že otevřenost nebo neotevřenost nacionalismu se nejen proměňuje v čase, ale liší se také mezi různými skupinami. Například jsme svědky, jak český nacionalismus těžko akceptuje uprchlíky ze Středního východu s odkazem na jejich kulturní odlišnost, zatímco žádná národní mobilizace neprobíhá okolo početné vietnamské menšiny, jež se v Česku bez výraznějších tenzí usazuje a částečně nebo zcela asimiluje. Skutečnost, že český nacionalismus – obvykle řazený k etnokulturnímu typu – odmítá například arabské muslimy a dokáže bez větších potíží přijmout biologicky vzdálenější a kulturně vzdálené Vietnamce, není vysvětlitelná (neexistující) koherentní ideologií českého nacionalismu, jako spíše analýzou aktuálního diskurzu a rámcování probíhajících veřejných debat, které podléhají nejrůznějším vlivům a u kterých je mylné předpokládat, že se odehrávají přísně v ideových intencích českého národního hnutí 19. století. Hovořit o inkluzivním občanském francouzském nacionalismu a tradičně exkluzivním etnokulturním německém nacionalismu tváří v tvář v zásadě velmi podobným reakcím francouzské a německé společnosti na současnou uprchlickou vlnu z převážně muslimských zemí, se zdá být rovněž zcela irelevantní.¹ Můžeme modelovat dva ideální typy nacionalismu, na jedné straně francouzský odkazující na osvícenský univerzalizmus a na straně druhé partikulární německý nacionalismus mající kořeny v německém romantismu, v praxi ale nic takto samozřejmého neexistuje. Nehledě na jejich kanonizované

¹ Podle průzkumu Pew Research Center (Fragile Rebound for EU Imagine on Eve of European Parliament Elections. In: *Pewglobal.org* [online]. May, 12, 2014 [cit. 2016-07-13]. Dostupné z: <http://www.pewglobal.org/2014/05/12/chapter-3-most-support-limiting-immigration/>) 32 % Němců věří, že imigranti budou schopni přijmout jejich zvyky a způsob života, v případě Francouzů to je 44 %. Spíše než o dichotomii mezi univerzalistickým francouzstvím a partikularistickým němečtvím hovoříme o skepsi z kulturní jinakosti malých nuancí.

zdroje se rozehrává celá řada možností, politik a nových ideových vlivů, přičemž každý nacionalismus je schopen asimilační politiky i radikálního odmítnutí jiných příslušníků lidského rodu na základě kulturních nebo rasových argumentů. V každém nacionalismu současně existuje řada proudů, které přijímají různé ideové pozice a mnohdy se ocitají v ostrém rozporu.² Jinými slovy, neexistuje žádná esence francouzského, německého nebo českého nacionalismu; neexistuje také žádný západní nebo východní druh nacionalismu. Není ani žádná demokratická esence amerického nacionalismu: navzdory údajné nekonečné otevřenosti amerického národa, segregace černošského obyvatelstva v USA existovala ještě téměř dvacet let poté, co americká armáda pomáhala v Evropě porazit nejzvrácenější podobu etnického nacionalismu – nacismus.

Vzhledem k tomu, že každý nacionalismus hledá určitý kulturní průsečík, lepší rozlišení nacionalismů nám nabídl Rogers Brubaker, který rozlišil státem ohraničený nacionalismus (*state-framed nationalism*) a protistátní nacionalismus (*countre-state nationalism*). Pro první nacionalismus je příznačné, že není důležitá ani tak otázka občanství, ale že stát se nějakým způsobem překrývá s národem, přičemž vůbec nemusí být demokratický. Jeho politika může být velmi kulturně netolerantní a etnocentrická, zároveň v mnoha případech dokáží státní instituce kulturní a etnické aspekty nacionalismu otupovat a náležitě usměrňovat (Brubaker 1998: 300-301). Na straně druhé je protistátní nacionalismus, který chce redefinovat státní hranice a vytvořit vlastní národní stát. Takový nacionalismus, kterého byla svědkem právě postkomunistická Evropa, nemusí být nutně čistě etnický, ale často odkazuje

² Častou rozpolcenost evropských nacionalismů lze demonstrovat na starém dilematu, zdali je možné Židy asimilovat, nebo jde o neasimilovatelnou rasu, která nikdy nemůže být plnohodnotnou součástí majoritního národa. Tato otázka proti sobě často stavěla nejen nacionalisty ze stejných národních hnutí, ale i ze souznějících ideologických táborů. To jsme mohli pozorovat například u italského fašismu, který byl ještě hluboko do druhé světové války poměrně inkluzivní a umožňoval asimilaci nehledě na rasový původ, než byl modifikován pod vlivem německého národního socialismu.

například na historické hranice a obsahuje demokratizační a občanské kvality (Brubaker 1998: 301). Navzdory krvavému rozpadu Jugoslávie toto můžeme říct například o Slovinsku, kde princip sebeurčení přinesl v zásadě okamžitou demokratizaci a občanské svobody.

Erika Harris také polemizuje se zjednodušující dichotomií západní demokratický a občanský nacionalismus versus východní nedemokratický etnický nacionalismus, přičemž etnicitě rozumí v širším smyslu etnokulturních kategorií. Oproti Brubakerovi ale stále pracuje s pomyslnou osou, na jejímž jednom konci kontinua je etnický a na druhém občanský nacionalismus. Toto rozlišení spíše než s ideologickými důvody podle Harris souvisí s problémem načasování. Pod vlivem Hanse Kohna (Kohn 1960) tvrdí, že například francouzský nacionalismus od svého počátku disponoval vlastním státem, kdežto v mnohonárodnostních říších ve střední a východní Evropě jednotlivé národy musely svůj stát teprve dobýt. Nacionalismy, které jako francouzský od svého počátku disponovaly vlastním státem, měly lepší podmínky pro rozvoj občanských hodnot. Na straně druhé nacionalismy bez svého státu musely nejdříve popřít politické *status quo* a s odkazem na před-politické etnické kategorie se snažit založit vlastní národní stát. Pokud dojde k dosažení takového cíle, je možné očekávat, že státní instituce zajistí vládu práva, rozvinou se občanské svobody, otupí se důraz na etnicitu a národnostní menšiny, které vznikají s každým národním státem, nebudou vystaveny diskriminaci. Podle Harris se důraz na etnicitu nebo občanskou inkluzi tedy neliší ani tak kvůli jakési ideologické esenci daného nacionalismu, ale především v závislosti na historické fázi, ve které se daný nacionalismus nachází. Navzdory skutečnosti, že v první fázi je dán důraz na etnickou exkluzivitu, protože chybí státní instituce, které by umožnily otupit etnický nacionalismus např. právně-institucionálním rámcem zaručujícím všem jedincům základní občanská práva bez ohledu na etnický původ, rasu nebo náboženství, nelze tuto fázi jednoduše označit za nedemokratickou: právo na sebeurčení je formulováno v intencích univerzální humanity a přiznat kulturně specifickým kolektivům právo pěstovat

svou originalitu je považováno za klíčovou hodnotu demokracie. Je ale důležité připomenout, že to nestačí, protože právo na sebeurčení je sice s velkými sympatiemi přiznáváno národům, které čelí nějakému druhu útlaku, nicméně s očekáváním, že svůj stát vybudují na demokratických principech a nově vzniklé národní menšiny nebudou vystaveny bezpráví a diskriminaci (Harris 2009: 33).

Zdůrazněme ještě jednou, že nacionalismus, který teprve usiluje o vlastní stát, může nabízet řadu demokratických a univerzalistických momentů, nikdy se ale nedokáže oprostít od před-politických etnokulturních kategorií. Je to dáno tím, že aby se mohla rozvíjet občanská práva, je potřeba stát, který zajistí nezaujaté fungování právních institucí. Ty ale v předstátní fázi neexistují a hranice národního společenství poskytují především před-politické etnokulturní hranice. Podíváme-li se do historie, nikdy neexistovalo národně osvobozené hnutí, které by dokázalo na území, které si nárokovalo, začlenit všechny etnokulturní skupiny. Výjimku tvoří ani například národnostně nejtolerantnější národně osvobozené hnutí, které Balkán jakožto akceschopnou sílu poznalo, totiž jugoslávští komunističtí partyzáni za druhé světové války: Navzdory svému socialistickému internacionalismu se boj partyzánů nesl ve výrazném duchu jihoslovanství, takže od svého počátku mělo albánské obyvatelstvo velký problém se s takovým bojem ztotožnit. Německé a italské obyvatelstvo pak bylo po válce na základě etnicity nuceno opustit své domovy a často čelit bezuzdnému násilí, a to navzdory tomu, že na straně partyzánských jednotek padlo 8 tisíc Italů, což bylo o 3 tisíce více, než kolik jich padlo v Jugoslávii v italských uniformách (Pirjevec 2000: 153).

Na straně druhé zdůrazněme, že ani žádný nacionalismus, který již disponuje vlastním státem, nikdy nemůže být zcela otevřený a univerzalistický. Je to dáno dvěma faktory. Prvním je samotné občanství, které je v prostředí mnoho-státního mezinárodněpolitického systému ze své podstaty exkluzivním principem, jež svým občanům poskytuje práva a ukládá povinnosti a současně ty, kteří jím nedisponují, do větší či menší míry vylučuje. I ve státech založených na sebedemokratičtějších principech je cizinec podroben dlouhému

naturalizačnímu procesu, ve kterém musí dokázat, že je hoden nového občanství, a to například ovládnutím oficiálního jazyka (Harris 2009: 31). Jde tedy ve své podstatě o zásadní zproblematizování demokracie jakožto univerzalistického konceptu, protože demokracie se vždy odehrává v omezeném institucionálním rámci a opírá se o vůli lidu, který je také ohraničený, a proto i univerzálnost takové demokracie je limitovaná. Francouzskou revoluci, která definovala národ skrze občanství, proto nelze jednoduše nazvat univerzálním podnikem, protože již zde je obsaženo napětí mezi inkluzivními univerzálními principy demokracie a exkluzivní partikulární realitou občanství. Jeho exkluzivita by mohla být překonán pouze světovým státem, tedy světoobčanstvím, a univerzální hodnoty demokracie, vyjádřené slavným heslem Francouzské revoluce, by se staly skutečností. Druhým faktorem je skutečnost, jak tvrdí Eric Hobsbawm, že nacionalismus lze vnímat také jako funkci určitého druhu teritoriálního státu, který se prosazuje v Evropě v průběhu 19. století. Mezi jeho charakteristiky patří demokratizační proces a vláda práva, která je prosazována početným a složitým administrativním aparátem. I kdybychom mohli uvažovat, že se tento aparát řídí kulturně nezaujatým právním obsahem, potřebuje alespoň jednotný jazyk, ve kterém bude efektivně komunikovat směrem dovnitř i směrem k občanům, kteří se tomuto jazyku musí proto také naučit. Kdo úřední jazyk neovládá, pak pochopitelně nemůže mít rovný přístup k těmto institucím, což je při jazykové diverzitě našeho světa těžko překonatelná skutečnost. Nacionalismus se díky své schopnosti pracovat s kulturními kategoriemi, vyhledávat je a současně je homogenizovat, ukázal jako úspěšná odpověď na technicko-administrativní otázky emancipujícího se demokratického státu, založeného na rovném přístupu občanů k právu (Hobsbawm 2000: 80-81).

Shrňme stručně důvody, které brání existenci univerzalistického nacionalismu. Za prvé ani nacionalismus vycházející z principu inkluzivního a demokratického občanství a ne kulturně podmíněné etnicity není univerzalistický, protože samotný princip občanství je rovněž exkluzivním principem – občanem není každý. Za druhé demokratický stát nemůže efektivně

fungovat bez určitého kulturního průsečíku velké části obyvatelstva, přičemž na tento požadavek odpovídá nacionalismus, který požaduje shodu kulturních a politických hranic. Zcela univerzalistický demokratický nacionalismus by bylo možné vytvořit za dvou podmínek: za prvé bude vytvořen světový stát, za druhé proběhne takové kulturní (především jazykové) sjednocení světové populace, aby mohl spolu efektivně komunikovat. V takový moment by ale demokratický deficit pravděpodobně vznikl jinde: ačkoliv by se dostalo demokratickému principu občanství v celé jeho šíři, utrpěl by demokratický princip pěstovat svou kulturní originalitu. Erika Harris tento nekonečný rozpor shrnuje takto (Harris 2009: 35): *„Tvrším, že pochopení napětí mezi demokracií a nacionalismem je nejzávažnější výzvou současnosti: Jak uvést v soulad politickou jednotu s nesmírnou kulturní diverzitou, když se právo pěstovat svou kulturu stalo synonymem demokracie?“*

5. NACIONALISMUS, DEMOKRACIE A NÁRODNÍ STÁT

Vztah mezi nacionalismem a demokracií je velmi ambivalentní. Tato ambivalentnost má kořeny ve skutečnosti, že politika se v prvním i druhém případě odvolává na vůli národa (Harris 2002: 56). Ačkoliv je národ rozhodujícím pojmem demokracie i nacionalismu, jejich základní rozpor spočívá v rozdílné práci s touto legitimitou vycházející z lidu. Demokracie oproti nacionalismu říká, že jde nejen o vůli národa, ale také o pravidla, jakým způsobem se na moci participuje, jak probíhá inkluze do politického procesu, co znamená politická rovnost. Demokracie také poskytuje mechanismy, které by měly chránit a co nejvíce začleňovat příslušníky národnostních menšin do politického procesu. Nacionalismus si vystačí jen s prvním – jde především o národní jednotu a kulturní homogenitu a sám o sobě není schopen odpovědět na otázku způsobu politické správy národního společenství. Právě v řadě postkomunistických zemí brání konsolidaci demokracie, kromě jiného, klíčové nepochopení, že demokracie není diktátem majority, ale jsou to určité principy politického procesu, které nemohou být zpochybněny ani vůlí většiny (Harris 2009: 36).

Nacionalismus tedy může demokracii popřít a z dlouhodobého hlediska se tyto dva principy vylučují, ale na straně druhé nacionalismus se s demokracií může v určitých historických fázích doplňovat v tom smyslu, že zatímco demokracie poskytuje jasná pravidla demokratické hry, nacionalismus odpovídá na otázku, kdo do této hry patří (Harris 2009: 36). Zásadním okamžikem, který demokracii nutí ke spojení s nacionalismem, je právě předstátní fáze, ve které národ uplatňuje právo na sebeurčení. Každý boj o národní emancipaci obsahuje dvě základní myšlenky: více práv pro svůj národ a nárokování si určitého území, na kterém bude národ moci existovat jako kulturně a politicky svébytná entita. Tyto dva demokratické ideály současně ale znamenají nedemokratickou praxi, protože při definování nárokováného teritoriálního prostoru určitým národem, vznikají „ti druzí“, kteří jsou z této kulturně-politické

jednotky vyloučení (Harris 2002: 56-57). Toto vyloučení může být politické, ale i fyzické, jehož krajním případem je etnická čistka.

Demokracie z normativních i praktických pozic tedy předpokládá, že národní stát je hlavním rámcem demokracie (Harris 2009: 35). Za prvé je vyjádřením národního sebeurčení, za druhé je tento stát jakožto do větší či menší míry kulturně homogenizovaný prostor schopen vytvořit mezi občany efektivní komunikaci, solidaritu, sounáležitost a loajalitu ke státu. Procesy budování národa (*nation-building*), který znamená kulturní homogenizaci, a budování státu (*state-building*) nejsou v etnicky homogenním národním státě v konfliktní konstelaci a jsou to naopak komplementární a posilující se logiky, které zmenšují demokratický defekt – vůle většiny v takovém státě neznamena diskriminaci jiné sociokulturní entity (Linz, Stepan 1996: 25). Po prvních fázích ustavování demokratického národního státu pak mohou demokratické instituce nacionalismus, který klade důraz na „přirozené“ předstátní etnické kategorie, otupovat a docílit zahrnutí například národnostních menšin do politického procesu. Skutečně problematickou fází je ale právě okamžik uplatňování práva na sebeurčení a redefinice legitimního politického lidu (*demos*). Iluze tzv. občanského nacionalismu se vyjevuje právě v tomto okamžiku – jak konstruovat národ na občanském principu, když chybí stát a tedy i občanství jako možná integrující složka? Nic takového není možné, nejdříve je potřeba takový stát vytvořit a rozhodnout, kdo je jeho občanem. Jinými slovy je potřeba shromáždit se kolem nacionálních symbolů, které jsou sice před-ústavní, ale nutnou podmínkou ústavnosti, protože definují společenství lidí, které chce vstoupit do společného politického života (Đinđić 2010: 63). Jak správně poznamenala Erika Harris (2009: 39), rozhodnutí, kdo do politického národního společenství patří a kdo ne, je integrální součástí národního sebeurčení a vlastně tedy i demokracie. Proto je mylné předpokládat, že ve světě spolu s rostoucími demokratickými ambicemi bude ubývat nacionalismu – je tomu přesně naopak.

6. IDEA STÁTNÍHO NÁRODA

S myšlenkou, že národní stát je jediným rámcem, kde může být vybudována demokracie, se neztotožnili Juan L. Linz s Alfredem Stepanem. V jádru jejich argumentace jsou dvě námitky. První je normativní, kdy nazývají jako krajně nebezpečnou maximou požadavek, aby každý stát byl národním a každý národ měl vlastní stát. Vzhledem k tomu, že velká část států jsou etnicky a kulturně heterogenními společnostmi, je kulturní homogenizace nemyslitelná bez krajně nedemokratických prostředků. Druhou námitkou je skutečnost, že existují společnosti, ve kterých působí násobné, ale vzájemně se nevylučující kulturní a politické identity – ať již skrze smíšená manželství, přátelství napříč kulturními entitami nebo duální politická loajalita (subjednotka a státní centrum jako např. ve Španělsku) a není zkrátka pravda, jak tvrdí nacionalisté, že člověk má přirozeně jednu národní identitu, která je s jinými neslučitelná (Linz, Stepan 1996: 29-33).

Autoři uznávají, že národní stát, kde je ve hře jedna národní idea, je o mnoho stabilnější než sociokulturně diverzifikované společnosti. Zvláště ve chvílích zpochybnění nedemokratického režimu vyvstávají otázky o politické komunitě jako takové, o tom, kdo je občanem a jak je toto občanství definováno. V případě multinárodních států je tendence ke zpochybnění státu spolu s režimem velmi častá. Redefinice demokratického lidu (*demos*) totiž může, ale nemusí se překrývat s obyvateli státu. Pokud je významná část obyvatel z této definice vyloučena či se sama necítí být součástí ustanovovaného demokratického národa a žádá nezávislost nebo připojení k jinému státu, hovoříme o problému státnosti (*stateness problem*). Protože demokracie je způsob spravování státu, stát je nutnou podmínkou demokracie a dokud problém státnosti není vyřešen, nelze uvažovat o demokracii (Linz, Stepan 1996: 16). V nedemokratickém režimu je tento problém méně aktuální, protože zájmy a cíle občanů, mezi které patří i národní agenda, není možné svobodně prosazovat a vstupovat s nimi do rutinizovaného politického procesu.

Nedemokratické režimy, pokud na to mají kapacitu, prostě separatisty potlačí. Stejně tak je omezena možnost nadvlády jednoho národa nad jiným, protože z plnohodnotného občanství jsou vyloučeni v zásadě všichni občané (Linz, Stepan 1996: 27-28). Sociokulturně diverzifikované společnosti tak mají zásadní problém, pokud však existují určité predispozice a dopřeje se jim „zvláštní péče“ v podobě politicko-institucionálního rámce, je možné úspěšně demokratizovat multinárodní státy.

Důležitým výchozím bodem je pro autory chápání identity či procesu identifikování se s určitou sociální skupinou, tedy i národem. Odmítají nacionalistickou esencializaci národa, který je podle nacionalistů neměnnou, homogenní a věčnou entitou, která jako jeden celek kráčí dějinami. Realita je odlišná, protože národ, jako každý jiný proces identifikace s určitou sociální skupinou, podléhá změnám, které mohou být způsobeny např. rétorikou a chováním politických elit nebo podobou politických institucí (Linz, Stepan 1996: 35). Národy nejsou žádnou přirozenou a neměnnou entitou, do kterých je lidstvo rozděleno, ale moderním fenoménem, který není starší než dvě a půl století (Hobsbawm 2000: 7-17) a identifikace s národem je spíše psychologickým procesem, ve kterém se dotyčný považuje za součást určitého společenství v představách (*imagined community*) (Anderson 2008) a do tohoto psychologického stavu jedince lze zasahovat a měnit jej. Navzdory nacionalistické perspektivě, která považuje kulturní homogenitu a jednu výlučnou národní a politickou příslušnost za něco přirozeného a žádaného, mnozí lidé se ke své spokojenosti identifikují s více kulturními a politickými okruhy – např. skrze smíšená manželství, přátelství napříč národními skupinami, chovají loajalitu k politické subjednotce i k federálnímu centru zároveň. Pokud ale po vzoru nacionalistů *a priori* odmítáme komplementaritu identit, není možné překonat rámec národního státu (*nation-state*). Pokud násobnost a komplementaritu identit přijmeme, můžeme začít uvažovat o novém demokratickém rámci, který autoři nazvali státní národ (*state-nation*) (Linz, Stepan 1996, 2011).

Zatímco národní stát vyžaduje, aby se kulturní a politické hranice překrývaly, politika státního národa usiluje o takový politicko-institucionální přístup, který by umožnil respektovat a chránit násobné, ale komplementární (*multiple but complementary*) sociokulturní identity: Srb může být zároveň Jugoslávцем a žít ve společném státě s Chorvaty a Slovinci. Politické instituce státního národa uznávají sociokulturní štěpení a poskytují takový mechanismus, aby jednotlivé kulturní entity měly možnost formulovat a reálně prosazovat své zájmy, aniž by to diskriminovalo ostatní: Srbové mají právo na svou kulturní a politickou autonomii tak jako Chorvaté nebo Slovinci, a to ideálně skrze federální uspořádání respektující etno-teritoriální princip, současně nikdo z těchto národů nemá právo na úkor druhých obsadit fakticky či symbolicky politické centrum (a podle toho také musí být navrženy politické instituce). Politické centrum naopak volí takovou symboliku, která neprivileguje žádnou partikulární sociokulturní entitu a je přijatelná pro všechny.

Aby státní národ jakožto demokratická alternativa k demokratickému národnímu státu mohl existovat, musí být přítomny čtyři proměnné (Linz, Stepan, Yadav 2011: 7): 1) Navzdory kulturní různorodosti občanů u nich musí být současně přítomný vysoký stupeň pozitivní identifikace se státem. 2) Občané mají násobné, ale komplementární politické identity a loajality. 3) Důvěra ve státní instituce, především v ústavní, právní a administrativní složky státu. 4) Vysoký stupeň podpory demokracie napříč všemi sociokulturními entitami.

Na tomto místě uvedeme dvě poznámky. První se týká skutečnosti, že i státní národ musí disponovat určitým kulturním průsečíkem v podobě společně sdíleného narativu, příběhu, který politickou komunitu zasazuje do dějinného procesu a definuje smysl existence takového společenství. Občany narativ státního národa homogenizuje kolem sdílené představy o společném politickém projektu, nežádá od nich ale další kulturní homogenitu tak jako národní stát. Druhá poznámka se týká vysvětlení, proč a kdy k nějakému státu jeho občané chovají či nechovají důvěru, čemuž se budeme věnovat na případu Jugoslávie v dalších částech práce. Toto vysvětlení je totiž klíčové, protože výše uvedené

podmínky jako je loajalita ke státu, důvěra apod. jsou důležitými podmínkami existence státu, samy o sobě ale nejsou schopny vysvětlit svou (ne)existenci a jsou spíše symptomy hlubších procesů, které je potřeba náležitě popsat, abychom mohly odpovědět na otázku, proč multinárodní celek jako Jugoslávie selhala ve chvíli své demokratizace. Vyvarujeme se tím zjednodušujících klišé, že Jugoslávie nebyla předmětem důvěry ze strany svých občanů, protože jako taková byla něčím nepřírozeným a jako demokratický stát prostě odsouzena k zániku, nebo představě mnohých antinacionalistů, že nedůvěra v nadnárodní stát je problémem morálního selhání, aniž by byl analyzován socioekonomický a politicko-institucionální kontext jako klíčové vysvětlení pro nacionalizaci politiky.

Jugoslávie, tak jako každý jiný nadnárodní útvar, je z pohledu jednotlivých národních programů něčím umělým. Z pohledu nacionalistů je přirozeným politickým útvarem národní stát, který má být logickým závěrem procesu budování národa. Z této perspektivy má národ předcházet národní stát. Koncept státního národa ale přichází s přesně opačnou logikou. Pro něj je totiž klíčová právě existence (multinárodního) státu, který svými institucemi státní národ vytváří (*crafting state-nation*). V případě národního státu se má jednat o jakési stvrzení předstátní reality, o logické navázání na budování národa budováním národního státu. V případě státního národa ale politické instituce musí předcházet demokratické sociokulturně diverzifikované komunitě, naopak to není možné. Je těžko myslitelné, že by Jugoslávie vznikla, aniž bychom chtěly rozporovat její značnou legitimitu u svých občanů v některých historických obdobích, jako výsledek uplatnění práva národa na sebeurčení. Pokud by k tomu nicméně došlo, jugoslávský národ by prokázal takovou homogenizaci kolem společné národní idey, že by pravděpodobně nebylo potřeba promýšlet koncept státního národa, který by chránil jednotlivé sociokulturní identity uvnitř jugoslávského národa (ve smyslu ochraňoval partikulární identity před jinými partikulárními identitami, tedy Jugoslávce před jinými Jugoslávci, ale také Jugoslávce před jugoslavismem samotným). Lze nicméně uvažovat o možnosti,

že když už Jugoslávie jako multinárodní stát existovala, bylo ji možné za jistých podmínek udržet jako demokratický stát pohromadě.

Rámec státního národa, i když se to na první pohled nemusí zdát, stojí pochopitelně nejen mimo rámec tzv. etnického nacionalismu, ale rovněž tzv. občanského. Autoři totiž neříkají, že politické instituce mají být kulturně amorfnní a že identifikace se státem se láme výhradně na principu občanství. To je klíčové, ale stejně tak je důležité, aby tyto instituce kulturně amorfnní nebyly, reflektovaly konkrétní sociokulturní realitu a dokázaly skrze určité symboly vzbudit v občanech pozitivní emoce. Národní stát, ať již by byl etnického nebo občanského typu, není schopen připustit násobnost a komplementaritu kulturních a politických identit. Zatímco etnický nacionalismus provádí kulturní homogenizaci vědomě a občanský nepřiznaně, státní národ se dokázal z této pasti vyvázat a pracuje s násobnými národními identitami, které se navzájem doplňují, respektive se vzájemně nevylučují. Státní národ není tudíž tavícím tyglíkem, který přetaví sociokulturní pestrost v kulturně homogenní monolit a vyřeší tak problém etnického štěpení, ale uznává jednotlivé národy, respektuje jejich kulturní svébytnost a současně nabízí mechanismus, který pomáhá tuto heterogenitu demokratickými prostředky udržet pohromadě. Je to jakýsi třetí model, který se blíží k občanskému nacionalismu v tom smyslu, že potřebuje ke své existenci již existující stát, ale je to spíše jakýsi plebiscit sociokulturních identit o ochotě nadále spolu sdílet společný politický prostor. Ačkoliv i toto může znít jako teze v intencích občanského nacionalismu, rozdíl je v tom, že občanský nacionalismus není schopen vidět sociokulturní bloky uvnitř společnosti a rozkládá obyvatelstvo na kulturně amorfnní individuality, zatímco státní národ vědomě pracuje se sociokulturní realitou na svém území a jednotlivé kulturní entity dávají svůj otisk státnímu národu – proto také nelze formulovat jednu univerzální institucionální podobu státního národa nebo jakousi kuchařku, jak státní národ vytvořit, protože vždy záleží na konkrétním případě a kontextu (Stepan, Linz, Yadav 2011).

Národní stát a státní národ jsou ideální modely, přičemž se ale nejedná o jakési protiklady. Státní národ je spíše kompromis mezi národním státem a tím, co autoři konceptu nazývají čistě multinárodní (*pure multinationalism*) kontext (Linz, Stepan, Yadav 2011: 9). V něm absentuje jakákoliv loajalita ke státnímu centru, neexistují společné symboly, občané se identifikují výhradně se svou primární národní identitou na republikové úrovni a chybí politická agenda, která by byla celosvazová, politické a ekonomické zájmy se formulují výhradně v etnokulturních kategoriích a vytváří se tak velmi konfliktní prostředí, které nakonec vede k dezintegraci politické komunity a krizi státnosti. Ve státě, kde jednotlivé sociokulturní entity odmítají sdílet společný prostor, žijí vedle sebe a hledí si jen partikulárních zájmů, není státní národ možný.

Autoři jsou na základě normativních a empirických argumentů přesvědčeni, že násobné, ale komplementární identity jsou možné – jako příklady uvádí demokratické sociokulturně heterogenní federace jako je Belgie, Indie, Kanada nebo Španělsko. Jugoslávii v pozdních 80. letech 20. století pak uvádí jako příklad selhavšího čistého multinárodního případu, protože zde byla politická identita výhradně propojena s etnokulturní identitou (Linz, Stepan, Yadav 2011: 14).

Navzdory tomu, že multinárodní státy mohou jako demokratická společenství existovat a proto i Jugoslávie je myslitelná jako demokratický stát, selhání (celo)jugoslávské demokratizace je historický fakt. Cílem další části práce je analyzovat důvody, proč se Jugoslávie poté, co byl delegitimizován nedemokratický režim, nerekonstruovala jako společenství kolem jugoslávských státních institucí jako státní národ a proč tato rekonstrukce politické komunity znamenala politizaci partikulárních etnických identit a rozbití Jugoslávie jednotlivými národními projekty.

DRUHÁ ČÁST:
DOMOKRATIZACE, NÁRODNÍ MOBILIZACE A ROZPAD
JUGOSLÁVIE

Vysvětlení, proč se Jugoslávie na začátku 90. let 20. století rozpadla a propadla se do etnického násilí, nespočívá v jakési domnělé agresivní esenci Balkánců nebo balkánských nacionalismů – jejich struktura se ve své podstatě nijak neliší od ostatních nacionalismů (Banac 2001: 116). Otázka zní, proč došlo k nacionalizaci politiky, která vedla k rozpadu státu? Mou základní tezí je, že vysvětlení selhání celojugoslávské demokratizace spočívá v absenci pozitivní identifikaci s jugoslávským státem (první podmínka státního národa), která byla způsobena nízkou důvěrou ve státní instituce (třetí podmínka státního národa) v důsledku ekonomické krize 80. let, kterou nebyly jugoslávské instituce schopny řešit. V podmínkách ekonomické frustrace pak byl delegitimizován jugoslávský socialistický režim a spolu s ním i instituce jugoslávského státu jako takového. Alternativa našla své vyjádření v nacionalistických programech jednotlivých národů, které si dokázali privatizovat demokratizační potenciál a Jugoslávii spojit s neúspěchem, bez ohledu na její ideologický profil.

V následujících kapitolách se pokusím popsat, proč se na přelomu 80. a 90. let 20. století, kdy dochází k demokratizaci, neprosadila idea státního národa, ale naopak nacionalistická alternativa, která zredukovala politické násobné identity (druhá podmínka státního národa) na jedinou. Nejprve popíšeme zdroje ekonomické krize a ekonomický systém, který krizi jednak do značné míry způsobil a navíc dovoľoval sám o sobě prohlubovat národnostní „cleavages“. V dalších dvou kapitolách se zaměříme na východiska jugoslávského režimu při řešení národnostní otázky a na způsoby, jak národnostní „cleavages“ sám udržoval. V 10. kapitole vysvětlíme, proč se federální uspořádání v nedemokratickém režimu stává z dlouhodobého hlediska výbušnou směsí a jak tato kombinace působila na nacionalizaci politiky v Jugoslávii. Nakonec se podíváme za horizont ekonomických a politických institucí, a to do občanské společnosti, kde se formují možné politické alternativy, v jugoslávském případě však vesměs korespondující s partikulárními nacionalismy.

Záměrně vypouštím ze středu své pozornosti dva faktory, ne zřídka považované za klíčové síly v rozpadu Jugoslávie. Zaprvé faktor jednoduše

nazvaný „nacionalismus“, který je chápán jako jakési dějinné *perpetuum mobile*, nezávislé např. na materiální základně nebo politických institucích. Takové zacházení s nacionalismem odmítám a naopak tvrdím, že je potřeba nahlížet důvody, které nacionalismu dávají vzniknout, respektive jaké ekonomické, politické a kulturní instituce z něj v jistou dobu činí bezkonkurenční politickou sílu. Nacionalismus tedy možná byl popravčím Jugoslávie, rozsudek nad jugoslávským režimem byl však vynesena jinde. A nás zajímají právě příčiny tohoto procesu, a proč se začalo léčit právě nacionalismem. Zadržím jsem vypustil analýzu faktoru nazvaného „chování elit“. Podle tohoto vysvětlení celojugoslávská demokratizace selhala kvůli neschopnosti dohodnout se na úrovni elit, jejich oportunistu a bezohlednému zneužívání nacionálních nálad. Místo aby národnostní tenze mírnily, neváhaly jich využívat pro vlastní politické body. Aniž bych chtěl tuto historickou skutečnost rozporovat, opět v ní nenacházím jádro vysvětlení, proč došlo k politizaci partikulárních národních identit. Tyto znacionalizované elity se totiž objevují až v druhé polovině 80. let, kdy již nacionalismus zakořenil v kulturních kruzích a nacházel pozitivní odezvu v široké veřejnosti. Řada politiků tedy přijala nacionalismus, ať již z více či méně oportunistických důvodů, pomáhají nacionalismu upevnit pozice ve veřejném a politickém životě Jugoslávie, nejsou ale příčinou toho, proč po nacionalismu začala poptávka a proč se vlastně i pro ně samotné stal lákavou politickou strategií nebo upřímně přesvědčivým lékem na jugoslávské neduhy. Politické elity sice mají ohromnou moc, pohybují se ale v určitém historickém kontextu, z jehož stínu vystoupit nedokáží. Chování elit sice mohlo výrazně ovlivnit podobu jugoslávské dezintegrace, zkoumání jejich chování nám ale neodpoví na otázku, proč se nacionalizovaly politické loajality v socialistické Jugoslávii a v 80. letech tento stát pohřbily.

7. EKONOMICKÁ KRIZE

Ekonomická krize sama o sobě nepředpokládá nacionalismus. Úzká korelace však mezi existenčním ohrožením a nacionalismem existuje: nacionalismus poskytuje pocit sounáležitosti sdílené v deklarovaném národním společenství, ačkoliv se jedná o solidaritu a ochranu především představovanou a nehmatatelnou, ne zřídka zcela lživou. My ale vycházíme především z poznatku, že ekonomická krize 80. let, která zachvátila Jugoslávii, frustrace části jugoslávské společnosti ze životních podmínek, eroze některých státních institucí a neschopnost politického centra reformovat systém znamenala hledání politické a ekonomické alternativy. Nikoliv jakýsi přirozený dějinný vzdor nacionalismu, jež byl jugoslávskými komunisty po celá léta potlačován a v 80. letech konečně explodoval, ale ekonomická krize a eroze jugoslávského státu, který v podstatě „odumřel“ (Jović 2009), zapříčinily, že byla hledána politická alternativa. Mým cílem není uvažovat, jaká alternativa měla přijít, ale proč nenašla své vyjádření v ideji státního národa, ale právě v nacionalismu, a to i v případě demokratické opozice. Nacionalismus se sice ukázal jako logický nástupce selhavšího socialismu, nikoliv však samozřejmý a jediný možný. Důvod akceschopnosti nacionalistů neleží v neexistující teleologii dějin, které prý směřují k nezávislým národním státům, ale především v politicko-institucionálním rámci jugoslávského státu a jeho práci s národnostní otázkou, které předznamenal trajektorie, po kterých později vedlo hledání politických alternativ.

Ekonomický faktor bude připomínán v dalších kapitolách, protože právě otázky vzešlé z materiální základny se staly motorem politického dění (nejen) 80. let. Je to červená nit, která se vine všemi tematickými okruhy následujících kapitol. Ačkoliv se k ekonomické krizi budeme stále vracet, vysvětleme na tomto místě více podobu a zdroje této krize.

Ekonomická krize byla způsobena vnějšími i vnitřními faktory. V prvním případě šlo především o světovou ropnou krizi z konce 70. let a ohromnou zadluženost jugoslávského státu u zahraničních věřitelů, v druhém případě byla způsobena ekonomickou a politickou fragmentací státu, a to především po přijetí ústavy v roce 1974, stvrzující decentralizační tendence. Právě ekonomická fragmentace deklarovaného samosprávného socialismu měla dalekosáhlé dopady na ekonomický a politický život v Jugoslávii.

Ústava z roku 1974 delegovala na jednotlivé republiky celou řadu pravomocí, které mělo do té doby v kompetenci bělehradské centrum. Pro ekonomiku byla rozhodující ekonomická reforma, která navazovala na novou ústavu a podle Kardeljových koncepcí v roce 1976 zaváděla tzv. základní rady pracujících, jakési dělnické samosprávné jednotky. Tento systém sledoval tři cíle: 1) Umožnit dělníkům i ve velkých podnicích přímo ovlivňovat rozhodovací proces. 2) Umožnit dělníkům kontrolovat nejen továrny, ale celou „sociální reprodukci“. 3) Prohloubit decentralizaci státu omezením státní kontroly a převést řadu jeho funkcí na „dělnické rady“ a další alternativní instituce (Jović 2009: 142).

V jádru této koncepce byla snaha podpořit přímou demokracii, angažovat dělníky a zefektivnit zkosnatělý ekonomický centralismus a byrokratismus. Samotný zákon zavádějící nový hospodářský systém ale předznamenával neefektivitu, kterou přinesl: sestával z neuvěřitelných 671 článků a byl delší než samotná ústava, která samotná patřila k nejdelším na světě. Podle nového zákona byly vytvořeny rady pracujících, které se nadále sdružovaly do větších organizačních jednotek. K roku 1980 bylo těchto základních jednotek asi 95 tisíc, přičemž větší továrny tvořilo několik takových jednotek. Nejmenší dělnická organizace se tedy nutně nepřekrývala s továrnou.

Ačkoliv původním cílem bylo zefektivnit a demokratizovat systém, výsledek byl v prvním případě opačný a v druhém případě lichý. V praxi tato reforma způsobila definitivní decentralizaci a fragmentaci ekonomiky. Např. lídři dělnických rad se starali především o svou úroveň a nebyli reálně

schopni zasahovat do vedení továrny nebo sociální reprodukce na vyšším stupni. Základní dělnické rady jako takové neměly moc měnit podmínky, protože to znamenalo prolomit obrovské množství právních a ekonomických překážek, kterým zaprvé málokdo rozuměl, a také bylo jednoduše nad síly dělnických rad je prolomit. Proto se z představitelů těchto rad stali spíše technokrati a úředníci a namísto debyrokratizace společnosti vzniklo nové moře regulací, které daly vzniknout novým strukturám. Dalším výsledkem byla rivalita mezi „pracující třídou“, kdy jedna rada hájila své partikulární zájmy před jinou; rivalita existovala např. i v jedné fabrice mezi jednotlivými radami a stát zde nemohl nijak zasáhnout, protože tento systém sám vytvořil a sám se vzdal práva jej regulovat (Jović 2009: 143-4).

Tento systém byl vysoce neefektivní, drahý, dezintegrační a vytvořil autarkní a rozdělenou dělnickou třídu, která byla rozmělněna do republikových pracujících tříd. Republiky měly nyní hlavní slovo při rozhodování, kam půjdou investice, jaká bude finanční politika apod. Navíc republikoví lídři chtěli být v očích obyvatelstva těmi, kteří uspokojí jejich potřeby a legitimizují tak svou moc. Republiková agenda se pro ně stala daleko zajímavější a výhodnější než sledovat celosvazový zájem.

Jak se z jednotlivých republik staly v zásadě konkurenční ekonomiky a soupeřící kvazinárodní státy, můžeme demonstrovat na jejich vzájemné obchodní bilanci. Republiky po roce 1974 výrazně omezily vzájemný obchod, který racionalizovaly a často upřednostňovaly zahraniční obchod před domácím: např. Bosna a Hercegovina, Slovinsko, Srbsko a Kosovo začaly exportovat energii do zahraničí, zatímco Černá hora, Chorvatsko, Makedonie a Vojvodina ji byly nuceny nakupovat ze sousedních zemí. Současně se dramaticky zvětšily socioekonomické rozdíly mezi jednotlivými regiony, což se ukázalo jako klíčový rozkladný faktor. Ačkoliv v absolutních číslech všechny republiky od konce války bohatly a v 80. letech všechny zažívají negativní dopady hospodářské krize, rozdíly mezi nimi se zvětšovaly: Zatímco nejbohatší Slovinsko v roce 1952 disponovalo o 82 % vyšším hrubým domácím produktem (HDP) na obyvatele,

než byl jugoslávský průměr, v roce 1972 si polepšilo o 8 % a v roce 1989 již vykazovalo téměř o 100 % vyšší HDP na obyvatele oproti jugoslávskému průměru. V ostrém kontrastu stálo nejchudší Kosovo, které v roce 1952 vyprodukovalo jen 47 % jugoslávského průměru HDP na obyvatele, v roce 1989 to již bylo pouhých 26 %. Zatímco v roce 1952 bylo Slovinsko zhruba čtyřikrát bohatší než Kosovo, v roce již téměř osmkrát (Jović 2009: 145). Bohaté severní oblasti (Slovinsko, Chorvatsko, Vojvodina) měly pocit, že na jih doplácují, a jih, že je severem vykořisťován – nikdo se za ekonomické rozdíly necítil být vinen, každý sám sebe chápal jako oběť nerovností. Tyto nerovnosti jsou pak klíčové. Např. Slovinsko, nejrozvinutější region Jugoslávie, v 80. letech nepocituje zásadnější negativní dopady ekonomické krize, kombinace ekonomické stagnace, nejistoty z dalšího vývoje a skutečnost, že Slovinsko se stalo cílovou destinací pro tisíce ekonomických imigrantů z chudšího jihu, vytvářelo ale ve Slovinsku napětí, mající svůj původ v materiálním nedostatku. Podobně tak nejchudší Kosovo, které bylo v 80. letech daleko rozvinutější a bohatší než po druhé světové válce, nebylo frustrováno pouze v tom smyslu, že bylo zachváčeno např. vysokou mírou nezaměstnanosti, ale mj. právě tím, že viděli, že jiné jugoslávské republiky dosáhnou na daleko vyšší životní standard. V tomto smyslu byla ekonomická sféra klíčovou silou při rozkladu Jugoslávie – vedla k položení otázek, které, jak se ukázalo, nakonec zcela rozdělily jugoslávskou společnost. A to také proto, že při hledání odpovědi na tyto otázky se málokdo pokusil o kritiku systému, který tyto nerovnosti produkoval, a frustrace se přenášela na morální pole, kde se obviňovala pracující třída navzájem.

V polovině 80. let se Jugoslávie stala labilním státem, jeho instituce selhávaly, lidé se začali uchýlovat k vlastním strategiím přežití a režim nebyl schopen přijít s ekonomickou reformou. Důvody, proč režim nebyl schopen ekonomickou reformu prosadit, byly dva: zaprvé politická elita odmítala racionalizaci systému, zadruhé chybělo politické centrum, které by reformu prosadilo.

Jugoslávská premiérka z let 1982-1986 Milka Planinc v rozhovoru s Dejanem Jovićem vzpomínala, jak nemožné bylo prosadit jakoukoliv zásadnější ekonomickou reformu, o kterou se marně snažili všichni premiéři 80. let (před ní Veselin Đuranović a po ní Branko Mikulić a Ante Marković, který sice na přelomu 80. a 90. let reformy zahájil, bylo již ale pozdě). Řada ekonomů upozorňovala na neefektivnost jugoslávské ekonomiky a navrhovala reformy, které se pak premiéři pokoušeli prakticky prosazovat. Do konfliktu ale přicházeli se stranickým vedením, které nebylo schopné opustit ideologický rámec a věcné zamyšlení nad systémovými opatřeními bylo nahrazováno nekonečným moralizováním a hledáním vnitřního nepřítel. Všichni se také báli vzít na sebe břemeno revize konceptu, který za sebou zanechal jako nezpochybnitelné dědictví Tito. Ve vedení současně vládla paranoia, že by někdo Titův stín mohl překročit, protože by to znamenalo jediné, totiž že se objevil nový Tito a nový hegemon. Podle Planinc se komunistická strana, navzdory jejím proklamacím, stala konzervativní a akce neschopnou silou, která bránila účinné reformě (Jović 2009: 153). Druhým faktorem byla faktická absence politického centra, která dopředu jakoukoliv reformu znemožňovala. Jednotlivé republiky nebyly schopny dojít ke konsenzu, protože v situaci obecného nedostatku a současně dramaticky odlišného pohledu na ekonomickou podobu federace se bály reformy, aby nezačaly tratit ještě více. V této chvíli bylo potřeba silného centra, které by reformu prosadilo navzdory lokálním protestům. Žádné takové centrum ale po decentralizačních reformách neexistovalo; centrum bylo v této době více než cokoliv jiného arénou, kde jednotlivé republikové stranické organizace vedly boj za své partikulární zájmy.

Ekonomická krize vždy podryvá důvěru ve stát, přičemž nedemokratické režimy, kde nepřichází v úvahu výměna politického centra svobodnými volbami, se vystavují svému pádu daleko více (Linz, Stepan 1996: 76-81). Otázka zní, jak se bude politické společenství v případě pádu režimu rekonstruovat. V Jugoslávii se alternativou ukázal být pluralitní politický a ekonomický život, předcházelo

tomu však redefinování politického lidu. V následujících kapitolách popíšeme, proč tomu tak bylo.

8. JUGOSLÁVIE: NÁRODNÍ STÁT, NEBO SVAZ NÁRODŮ?

Titova Jugoslávie vznikla v roce 1945 jako deklarovaná federace rozdělená do šesti konstitutivních republik (Bosna a Hercegovina, Černá hora, Chorvatsko, Makedonie, Slovinsko a Srbsko) a dvou autonomních oblastí v rámci Srbska (Kosovo a Vojvodina). Velmi pragmatickou politikou, která nacházela oporu v komunistickém internacionalismu, se federalizací a skutečně národnostně tolerantní politikou jugoslávští komunisté pokusili vyřešit národnostní otázkou, zdroj chronické nestability předválečné Jugoslávie. Jugoslávská federace byla nicméně hlavně deklarativní záležitostí a ve skutečnosti se jednalo o silně centralizovaný stát v politické, ekonomické, ale i kulturní oblasti (Jović 2009: 57-8). Jednotlivé části federace byly *de facto* jen provinciemi, jejichž představitelé byli z politického centra, jehož jádro tvořil Tito se svým okruhem blízkých spolupracovníků, jmenovaní úředníci bez reálných pravomocí, a hranice mezi republikami byly jen formální záležitostí (Pelikán 2013: 465).

Poválečná Jugoslávie se dostala do určitého paradoxu: tak jako předválečná Jugoslávie, vůči které se chtěli komunisté po všech stranách odlišovat, byla opět centralizovaná a nedemokratická. Poválečný režim měl nicméně mezi obyvatelstvem značnou legitimitu, a to nejen ve srovnání s jinými komunistickými státy východního bloku, ale také vzhledem ke svému monarchistickému předchůdci. Důvodem bylo komunisty ovládané partyzánské hnutí za druhé světové války, které se s důrazem na národně osvobozenickou agendu stalo rozhodující silou při porážce okupačních vojsk v jugoslávském prostoru. Ačkoliv poválečný režim uznal svébytnost, vedle Slovinců, Srbů a Chorvatů, také vůbec poprvé Makedoncům a Černohorcům a Muslimům a respektoval rovnost jednotlivých etnik, na straně druhé umně pracoval s ideou jihoslovanství – všechny uznané jugoslávské národy sjednocuje nejen socialistický internacionalismus, ale také společný etnický původ. Tím se Titovi podařilo vytvořit určitou míru jakéhosi jugoslávského nacionalismu a

patriotismu, který ospravedlnil další existenci Jugoslávie. Jugoslávie neměla být jen svazem národů, které spojil národně amorfní socialistický projekt, ale měla představovat vyjádření vůle Jihoslovanů, pro které se socialismus měl stát nejlepším společenským rámcem. Režim se současně zásadně vyhýbal používání pojmů jako „jugoslávský národ“, což byl termín spojený s předválečnou Jugoslávií. Tito byl původně internacionalistou, který ještě před válkou chtěl rozbořit Jugoslávii jako umělý produkt versailleského systému, vězení národů, kde vládl monarcha s velkosrbskou buržoazií vykořisťující ostatní národy. Pro Tita přistoupení na jugoslávský koncept nejprve znamenalo první krok k vytvoření balkánského a později evropského a světového socialistického státu. Aby se však partyzánské hnutí za druhé světové války stalo srozumitelnou silou pro masy obyčejných rolníků, myšlenka sociální revoluce byla explicitně propojena s národním osvobozením v hávu jihoslovanství. Snaha o podtrhnutí společného etnického původu se odrážela i na výběru symbolů rodícího se nového státu – nejen rudé hvězdy, ale také slovanská trikolora byla důležitou součástí používaných symbolů, a když přišlo na výběr hymny, nestala se jí *Internacionála* nebo jiný proletářský hymnus, ale všeslovanská *Hej, Slované!*. Důraz na jihoslovanství Jugoslávii přibližoval k Bulharsku (jejich plánované sjednocení se v roce 1948 stalo bezprostředním důvodem Titovi roztržky se Stalinem), současně od samého začátku problematizoval vztah s početnou albánskou menšinou v Kosovu (Jović 2009: 58-59).

Jistá schizofrenie jugoslávského režimu projevující se ve skutečnosti, že na jedné straně uznávala partikulární etnické entity, které vytvářely v mnoha případech jakési národní státy (bez jakýchkoliv reálných práv) uvnitř federace, a na druhé straně mělo jugoslávská etnika spojovat něco hlubšího, než jen historická nahodilost, byla definitivně rozřešena ústavou z roku 1974. Tu lze chápat jako výsledek decentralizačních snah zahájených především v druhé polovině 60. let, majících své odůvodnění mj. v ideologické proměně režimu. Ideologický posun jugoslávských komunistů započal v souvislosti s roztržkou mezi Titem a Stalinem v roce 1948, kdy Tito odmítl bezvýhradní poslušnost

Stalinovi, aby byl následně vykázán z komunistického hnutí jako heretik. Pro jugoslávský režim se tyto události staly nejen otázkou prostého přežití v nerovném mocenském souboji, ale také ideologickou výzvou – Tito musel vysvětlit odmítnutí Sovětského svazu v intencích socialistické ideologie, na které jeho režim stál. Tohoto úkolu se ujali přední ideologové režimu Edvard Kardelj, Milovan Đilas a Boris Kidrič, kteří začali od začátku promýšlet základní teze. V období let 1949-1953 probíhalo tzv. „nové čtení“ Marxe a Engelse, přičemž Stalinovy spisy byly z kánonu vypuštěny a nové teze se formulovaly v co nejostřejší polemice se Sovětským svazem. Ten byl obviněn z pozbytí revolučnosti a z byrokratismu, který dusí jakoukoliv společenskou iniciativu. Socialistická demokracie by měla naopak umožnit nejširšímu obyvatelstvu zasahovat do řízení státu a ponechat mu možnost rozsáhlé iniciativy. Silný stát měl být vůči principům socialistické demokracie v ostrém rozporu a naopak byly podtrženy teze o postupném odumírání státu a předáním továren do rukou dělníků (Pirjevec 2000: 232-5).

„Nové čtení“ Marxe přišlo s dělnickou samosprávou, a ačkoliv se jednalo především o deklarativní záležitost, měla praktické dopady. Zaprvé Jugoslávie se ve snaze odlišit se od Sovětského svazu postupně stávala liberálnějším, ačkoliv stále nedemokratickým režimem. Za druhé se tato roztržka stala klíčovým identitotvorným okamžikem, který mobilizoval jugoslávské obyvatelstvo a vytvořil jugoslávský socialistický patriotismus (Jović 2009: 60). Za třetí byl zahájen proces postupné decentralizace, která svého vrcholu nabyla v ústavě 1974.

V tomto procesu byla klíčová vnitrostranická debata v letech 1962-1966 o další podobě Jugoslávie, kdy se Edvardu Kardeljovi a jeho liberálnímu křídlu podařilo prosadit své decentralizační pozice. Kardelj argumentoval, že Jugoslávie je dobrovolný svaz suverénních národů, které spojuje historický zájem být v jednom státě a dokud to pro ně bude výhodné, zůstanou v něm. Pojítkem tak již neměla být etnická podmíněnost, ačkoliv v mnoha případech více či méně existovala, ale racionální přijetí (jugoslávského) socialismu. Jinými slovy Kardelj

ve své podstatě tvrdil toto: Jugoslávie je umělým státem, který stojí na důvěře svých občanů a jejich víře v socialistický projekt; Jugoslávie bude existovat do té doby, dokud lidé budou Jugoslávii důvěřovat. Jinými slovy Jugoslávie je odkázána k úspěchu, protože stojí na důvěře národních mas v jugoslávské instituce a socialistický projekt a není jakýmsi přirozeným pokračováním předstátní národní homogenity, tedy národním státem, pro který nízká důvěra ze strany občanů znamená mnohé, málokdy však vertikální redefinici politického společenství.

Kardelj, chápající Jugoslávii jako svaz rovných národů, proto upozorňoval nejen na nebezpečí partikulárních nacionalismů, ale také na nebezpečí jugoslávského nacionalismu, který se pokoušel o roztavení kulturní heterogenity do homogenního jugoslávského celku. Proti sovětskému centralismu postavil decentralizovanou federaci jako jugoslávský výdobytek a jako správný směr k autentickému socialismu. Ačkoliv Kardelj nebyl anarchista a stát chápal jako vhodný prostředek k zajištění revolučních výdobytků, postupnému oslabování státu rozuměl jako správnému směru na cestě k samosprávné rovnostářské společnosti. Tyto Kardeljevi teze pochopitelně nevznikly jen interpretací Marxe a Engelse, inspiroval se rovněž socialisty, jako byl Proudhon, Fourier, Lassalle nebo Blanc (Pirjevec 2000: 213). Navázal tak nejen na západoevropské socialistické myšlení, ale současně na autory, kteří byli vlastní jugoslávskému, především však srbskému socialistickému hnutí v druhé polovině 19. století a podtrhl tím jakési navázání na domácí tradici.³ Cílem nové koncepce bylo posilovat dělnickou samosprávu, která by ovlivňovala výrobní proces, a občanskou iniciativu, která by se podílela na řízení společnosti jako takové. Toto nebyly ve své podstatě ani tak decentralizační tendence, jako spíše ničení státu

³ Více k počátkům srbského socialistického hnutí a jeho ideovým zdrojům Perović, L. (1985). *Srpski socijalisti 19. veka. Prilog istoriji socijalističke misli*. Dve knjige. Beograd: Izdavačka radna organizacija Rad, Perović, L. (1995). *Srpski socijalisti 19. veka. Prilog istoriji socijalističke misli*. Beograd: Službeni list SRJ.

jako takového. V praxi postupně začalo docházet k oběma procesům: začaly vznikat rady pracujících a liberalizovat se intelektuální a kulturní život, kde měl stát omezenou kontrolu, a postupně se redistribuovaly rozsáhlé pravomoci na jednotlivé republiky. Tyto liberalizační kroky měly pro Jugoslávii v 80. letech za situace celospolečenské krize destruktivní dopad: politické centrum takto dalo vzniknout částečně autonomní občanské společnosti, kde se poměrně snadno rodila politická opozice, a současně vytvořilo politickou konkurenci na úrovni republikových elit, které v rámci boje o zdroje v 80. letech centrum zničily. Tito s takovou koncepcí souhlasil s vírou, že jednotícím tmelem bude nadále strana reprezentující socialistickou ideologii a „jugoslávskou jednotu a bratrství“ a decentralizovaný stát pak vyhoví jednotlivým národům v jejich požadavcích po určité míře autonomie (Jović 2009: 61-6). Po dalších debatách nad Kardeljevou koncepcí byla přijata v roce 1974 nová a poslední ústava socialistické Jugoslávie, která stvrdila decentralizační snahy, z Jugoslávie vytvořila velmi rozmělněný stát s velkými pravomoci republikových center, s velmi fragmentovanou ekonomikou a Jugoslávii definovala jako svaz suverénních republik. Tato ústava nebyla zdaleka jen výsledkem teoretického přemítání Edvarda Kardelje o samosprávném socialismu, ale také snahou řešit hospodářské a politické problémy Jugoslávie, mezi které patřily i v některých částech Jugoslávie existující národnostní tenze. Kardelj ve své podstatě explicitně podtrhl řešení národní otázky v intencích násobných, ale komplementárních identit, kdy např. být Slovincem se nevyklučovalo být Jugoslávцем: zatímco první identita byla definována skrze etnicitu, druhá identita byla charakterizována společným socialistickým projektem a tyto dvě politické loajality byly v naprostém souladu. Budu ale současně argumentovat, že ačkoliv Kardeljeva ústava chtěla vytvořením jakýchsi kvazinárodních států poskytnout jednotlivým národům ekonomickou, kulturní a politickou autonomii a zajistit národnostní smír, do značné míry tím narýsovala trajektorie, podle kterých se později odehrála redukce násobných politických identit a podle

kterých se ubírala dezintegrace Jugoslávie v okamžiku celospolečenské krize 80. let.

9. JAK REŽIM UDRŽOVAL NÁRODNOSTNÍ ŠTĚPENÍ

Existuje mylná představa, že nacionalismus je jakýsi přirozený stav a komunistická Jugoslávie jako nadnárodní celek byla něčím umělým a nucena dusit proto přirozený vzdor nacionalismu. Podle této teorie se nacionalismus vynořil pokaždé, kdy to bylo možné a po letech spánku naplno explodoval v 80. letech. Tato teorie zapomíná na skutečnost, že jugoslávský režim se těšil do 70. let značné legitimitě, byli tací, kteří se považovali za Jugoslávce či nespatořovali problém ve skloubení jugoslávské identity s jinou. Současně je nacionalismus projevem nespokojenosti určité národní entity se svým politickým statutem, ale to nám neříká, odkud tato nespokojenost vychází. Důvody jsou totiž velmi často ekonomické, individuální frustrace z bezpráví apod. a nacionalismus je odpovědí především na aktuální otázky. Teprve zpětně dochází k instrumentalizaci historie, která má sloužit k posílení argumentů nacionalistů o odvěké nenávisti (Barša, Strmiska 1999: 112-140). Nacionalismus tedy zničil Jugoslávii, ale sám o sobě nebyl jakýmsi *perpetuum mobile*. Objevil se jako rozhodující politická síla teprve ve chvíli, kdy se jugoslávská společnost začala zmítat v mocenském a ideologickém vakuu 80. let poté, co socialismus ztratil legitimitu.

Jugoslávský režim, zaštiťující se formulí o jednotě a bratrství jugoslávské socialistické společnosti, považoval nacionalismus za svého úhlavního nepřítele. Svou politikou nicméně vytvořil případ jakéhosi sebenaplňujícího se proroctví. Za prvé se ve snaze zlikvidovat jakoukoliv nacionalistickou opozici často uchýloval k přehnaným zákrokům a nařčení z nacionalismu standardně používal k diskreditaci i nenacionalistických kritiků. Tím národní „cleavages“ neustále udržoval při životě a vytvořil z nacionalismu logickou alternativu k socialistickému internacionalismu. Za druhé institucionalizoval etnické kategorie, zmrazil je, posílil a v některých případech i sám vytvořil (poprvé uznal Černohorce, Makedonce a Muslimy jako svébytné národy). Stát federalizoval do několika etno-teritoriálních jednotek a vytvořil jakési kvazinárodní státy se svou politickou reprezentací, parlamentem, ekonomickou a kulturní autonomií.

Nejenže vytvořil institucionální rámec pro národnostní štěpení, které jej v této podobě zachovávalo, ale současně politizoval etno-teritoriální kategorie, které se pak staly logickou linií, kolem kterých došlo k dezintegraci Jugoslávie v okamžiku selhání socialismu jakožto integrační síly a hledání principu, kolem kterého by se rekonstruovalo politické společenství – sám režim nacionalizoval politiku. Nacionalisté tak nezačínali od nuly, režim jim sám nabídl jasný směr politické alternativy. Na straně druhé paradoxem jugoslávské federace je skutečnost, že federace může být vhodným rámcem pro sociokulturně diverzifikovanou společnost a poskytnout etno-teritoriálním subjednotkám autonomii, bez které by rebelovaly od samého začátku.

Problém v případě Jugoslávie byla její nedemokratičnost, protože v nedemokratickém režimu je konzervování etnické fragmentace z dlouhodobého hlediska výbušnou směsí. Jednotlivé jednotky totiž dostávají kulturní nebo ekonomické pravomoci, ale naráží na problém politické autonomie, protože nedemokratický režim je z podstaty věci postaven na centralizování politické moci. Demokratizace a zrovnoprávnění národů je proto především heslem, které sice nenachází své naplnění v praxi, je ale již vysloveno, a to samotným režimem, a začíná žít vlastním životem. Vytvořením federace na etno-teritoriálním principu a poskytnutí reálných ekonomických a kulturních práv a sporných politických práv, které existovaly především na papíře, se vytvořila situace, kdy se jednotlivé teritoriální jednotky cítily být oprávněny politická práva na centru vyžadovat (Harris 2009: 110), to je ale z logiky věci nemohlo uspokojit. Protože se hranice republik často překrývaly s etnickými, bylo pro režim snadné požadavky odbýt jako projevy nacionalismu. Na straně druhé bylo často problematické ubránit se např. liberalizačním či demokratizačním požadavkům bez politizace národní otázky. Ubránit se politizaci národní otázky bylo těžké především ve chvíli, kdy režim pohodlně odmítal liberalizační a demokratizační republikové požadavky jako projevy nacionalismu. V tu chvíli se vytvářelo konfliktní prostředí, kdy republiky mohly mít oprávněný pocit, že demokratizace je v rámci Jugoslávie nerealizovatelná a

začalo skutečně docházet k politizaci národní otázky, kdy republikové „národní státy“ měly pocit, že jsou utlačovány svazovým centrem. Demokratizační program, stojící na univerzálních principech politického pluralismu a lidských práv, se začal postupně propojovat s partikulárním národním programem, a to skrze společnou maximu práva národa na uchování si své kulturní svébytnosti.

9.1. PŘÍKLAD CHORVATSKÉHO JARA

Typickým příkladem výše nastíněného problému jsou události z přelomu 60. a 70. let v Chorvatsku, známé pod označením Chorvatského jaro. V atmosféře ekonomického, politického a kulturního uvolňování Chorvatsko tlačilo na další decentralizaci Jugoslávie, vyšší ekonomickou samostatnost a politický pluralismus. Tyto požadavky byly často propojeny s národní otázkou.

V rovině kulturní se důležitým okamžikem stalo publikování *Deklarace o názvu a postavení chorvatského spisovného jazyka*, která byla publikována v roce 1967 a podepsána představiteli šestnácti vědeckých a kulturních chorvatských institucí. Deklarace polemizovala s označováním srbochorvatského jazyka jako jednoho a prohlašovala, že každý národ má právo označovat jazyk, kterým hovoří, svým názvem, bez ohledu na filologické podobnosti s jazykem jiného národa. Pokud si národy mají být rovny, musí mít také stejná jazyková práva (Rychlík 341-2). Ve své podstatě se chorvatské elity dovolávaly na základní demokratickou hodnotu práva na národně-kulturní sebeurčení v pojmech univerzálního humanismu. Deklarace byla směřována politickým představitelům a stalo se z ní silné politické téma, jakožto výraz chorvatské kulturní fronty proti údajnému unitarismu Bělehradu.

Nejen kulturně-emancipační program se dostal v průběhu 60. let v chorvatském programu do popředí, ale na programu byla také hospodářská emancipace. V průběhu 60. let začaly totiž především Chorvatsko a Slovinsku žádat přehodnocení silně redistributivní hospodářské politiky, na kterou bohatší regiony doplácely. Jako nejvýrazněji okrádané si mohlo připadat Slovinsko, které tvořilo 8 % obyvatelstva Jugoslávie, ale celých 20 % federálního rozpočtu, který byl z určité části redistribuován v rámci rozvojové pomoci jižním částem státu

(Bosna a Hercegovina, Černá hora, Kosovo, Makedonie). Ačkoliv všechny republiky bohatly v absolutních číslech, rozdíl mezi nimi se dramaticky zvětšoval. Bohaté republiky argumentovaly, že doplácí na chudý jih, jih zase, že je vysáván severem. Oba tábory však stále argumentovaly v intencích socialismu. Např. hospodářský rozvoj a turistický rozmach v Chorvatsku v 60. letech vedl mnohé k položení otázky, zdali v intencích teze o „řemeslnickém ideálu“, v jehož tradici stál i Marx (Shapiro 2003: 80-85) i samosprávný socialismus, nemá Chorvatsko na své výnosy prostě právo. Obyčejní drobní podnikatelé a majitelé restaurací na jadranském pobřeží se tázali, zdali není spravedlivější, aby se jejich výtěžky přerozdělovaly ze Záhřebu zpět do Chorvatska a ne z Bělehradu do jiných republik (Jović 2009: 61). Tyto tendence decentralizovat s vidinou vyšších zisků byly v případě Chorvatska a Slovinska přetrvávajícím jevem. Chorvatsko disponovalo vyspělejší průmyslem než jiné části země, jeho výrobky proto byly konkurenceschopnější i na zahraničním trhu, strategická poloha Chorvatska také znamenala, že se velká část obchodu odehrávala v chorvatských přístavech na Jadranu a nakonec zde byl faktor turistického ruchu, který navíc svého vrcholu dosáhl v podmínkách hospodářské krize 80. let (v rekordním roce 1985 Chorvatsko navštívilo neuvěřitelných 68 milionů turistů) a Chorvatsko se podílelo z 80 % na jugoslávských ziscích z turismu (Goldstein 2003: 353-354). Bylo logické, že Chorvatsko se pokoušelo co nejvíce bránit odlivu těchto zisků do federální pokladny a hledalo cesty, jak tyto snahy zdůvodnit v intencích oficiální ideologie (samosprávného) socialismu, což bylo v diskuzi 60. letech samozřejmé, v průběhu 80. let byl ale postupně horizont socialistické teorie překonáván. Na straně druhé jižní republiky, které stále více zaostávaly za severem, měly pocit, že plní úlohu periferie, která slouží jen pro exploataci surovin a jako trh pro výrobky ze Slovinska a Chorvatska a cítily se být předmětem vykořisťování na stále více volném jugoslávském trhu. Skutečnost, že v 80. letech hospodářská krize zasáhla ve větší či menší míře celou Jugoslávii, socio-ekonomické rozdíly mezi jednotlivými republikami nabraly závratných rozměrů, což nakonec vedlo k delegitimizaci režimu jeho

vlastní teorií o tom, že národnostně spravedlivý stát může existovat pouze v podmínkách rovnostářské socialistické společnosti, kde nejsou národy předmětem vykořisťování jinými národy. Jugoslávská společnost evidentně rovnostářská nebyla, a když bylo vysloveno A, bylo vysloveno i B, tedy že postavení jednotlivých jugoslávských národů není rovnocenné (Jović 2009: 154). V podmínkách hluboké hospodářské krize 80. let se tak nespokojenost s ekonomickými nerovnostmi mezi jednotlivými republikovými společenstvími, projektovanými jako jakési pseudonárodní státy velmi snadno projevila v tendenci formulovat ekonomické zájmy v nacionálních kategoriích.

Snahy reformního křídla chorvatských komunistů, kteří se do stranického vedení Svazu komunistů Chorvatska (SKCh) a důležitých státních funkcí dostali v roce 1969 (Savka Dabčević-Kučar, Miko Tripalo, Ivan Šibl, Pero Pirker a Dragutin Haramija) o prohloubení hospodářské decentralizace a další liberalizace politického a veřejného života, byly doprovázeny masovými demonstracemi, které se nesly v duchu národně-emanipačního hnutí (Pirjevec 2000: 336-339). Bělehradskému centru začalo trnout, a to i tehdejšímu liberálnímu vedení Svazu komunistů Srbska (Marko Nikezić a Latinka Perović), kteří se začali obávat, kam až jimi prosazované reformy nyní mohou v Chorvatsku vést. Vnitřně daleko jednotnější konzervativní síly v čele s Titem začaly jednat a v roce 1971 zbavily chorvatské liberály vedení, které obvinili z nacionalismu a následovaly rozsáhlé čistky (o rok později se Tito rozsáhlými čistkami vypořádal také se srbskými liberály a tím zasadil definitivní ránu liberálnímu proudu v komunistické straně) (Pirjevec 2000: 343-358). Obvinění z nacionalismu je ale zplošťující, protože události Chorvatského jara představovaly daleko komplexnější fenomén. Ačkoliv řadu požadavků lze těžko hodnotit jinak, než jako nacionalistické, stejně tak se diskutovalo nad podobou socialismu a uspořádáním Jugoslávie jako takové. Diskuze se tedy vedla v mnoha rovinách, přičemž národní otázka byla pouze jednou z nich a daleko komplexnější problémy byly režimem redukovány na problém nacionalismu. Pro chorvatské prostředí to byl konec diskuze nad politickými reformami

na téměř dalších dvacet let a v 80. letech, kdy se Lublaň a Bělehrad staly opozičními centry vůči režimu, Záhřeb stojí stranou, stále paralyzován rokem 1971. Tato zkušenost pro chorvatské prostředí do budoucna znamenala vážné pochybnosti o možnosti demokratizace v rámci Jugoslávie. Svoboda a demokracie byly tak definitivně propojeny s národní otázkou, což nechtěně zapříčinil především samotný režim, který snahy Chorvatského jara udusil a označil je za projev nacionalismu (Jović 2009: 13-46). Pro řadu Chorvatů to také byla hozená rukavice – pokud je boj za ekonomická a politická práva nacionalismem, pak jsem tedy nacionalistou. Demokratizační tendence, které se aktivizovaly v Chorvatsku na konci 80. let, pak již byly v drtivém případě explicitně spojeny s nacionalistickou agendou, mobilizací kolem chorvatských nacionálních symbolů a nepřátelskému postoji vůči jugoslávskému státu, kterému bylo rozuměno, tak jako socialismu, jako nástroji velkosrbské politiky; politické a ekonomické požadavky se nesly v duchu antisrbství, antijugoslavismu a antikomunismu. V instrumentalizaci historie s cílem mobilizovat chorvatskou veřejnost pak události z kraje 70. let sloužily jako nanejvýš přesvědčivý důkaz antidemokratické povahy Jugoslávie.

Chorvatský nacionalismus tedy neexplodoval v 80. letech proto, že přírodní síly nacionalismu konečně prorazily umělou jugoslávskou kůru, ale protože nacionalismus byl pro chorvatské masy autentickou odpovědí na ekonomické a politické problémy Jugoslávie v 80. letech a neúspěšné pokusy ji politicky a ekonomicky reformovat. Demokratický národní stát nebyl srozumitelným konceptem sám o sobě, ale vyjevoval se v takovém světle v 80. letech proto, že jugoslávský socialismus zklamal

10. PROBLÉM FEDERALIZACE V NEDEMOKRATICKÉM REŽIMU

Vraťme se v této kapitole detailněji k problému (jugoslávské) federace v podmínkách nedemokratického režimu a proč se z dlouhodobého hlediska jednalo o výbušnou směs. Dosud jsme upozornili na problém jugoslávské federace v tom smyslu, že konzervovala národní segmenty a sama velmi intenzivně politizovala svým politicko-institucionálním rámcem i každodenní politikou národnostní otázku. Nyní se více zaměříme na důvod, který z tohoto rámce činil dlouhodobě neudržitelné řešení. Problém jugoslávského režimu sám o sobě totiž nespočíval v uznání sociokulturní diverzifikace, kterou stvrdil federálním uspořádáním na etno-teritoriálním principu. Pokud by bylo naopak tendencí centralizovat stát, režim by záhy ztratil legitimitu tak, jak se to stalo královské Jugoslávii a jak se to koneckonců stalo Jugoslávii v druhé polovině 80. let při centralizačním tažení Slobodana Miloševiče. Etno-teritoriální podoba federálního uspořádání byla sama o sobě vhodným způsobem, jak poskytnout určitou míru autonomie jednotlivým sociokulturním entitám a současně stát udržet pohromadě (Linz, Stepan, Yadav 2011). Problém, který z dlouhodobého hlediska představoval smrtící kombinaci, bylo spojení etno-teritoriální federace s nedemokratickou povahou režimu.

Podle definice Roberta Dahla je federace systém, který skrze ústavu jasně říká, co je v kompetenci lokálních jednotek, co je již mimo jejich autoritu a co je naopak v kompetenci centrální vlády (Dahl 1983: 95-96). Jsou proto potřeba jasná pravidla, která dají pevný rámec politickému procesu a poskytnou mechanismy, které budou garantovat jednotlivým subjednotkám jejich práva a současně definují jasné povinnosti vůči politickému centru (Stepan 2001: 318). Tato pravidla byla v nedemokratické Jugoslávii nejen nejasná, ale především neustále překračovaná politickým centrem, jak jsme již viděli v případě Chorvatska na začátku 70. let – politické centrum obešlo politické instituce,

intervenovalo a samo vzneslo obvinění, odsoudilo a vykonalo trest. Žádné republiky nebyly ve skutečnosti garantovány žádná práva, protože kdykoliv mohl přijít zásah shora. Úspěšnost takových zásahů a úspěšnost jednotlivých republik ve vymožení si určité autonomie pak závisela na řadě faktorů, mezi které patřila kapacita politického centra podrobit si republikové elity nebo neformální vztahy republikových předáků s federální rovinou pro úspěšné vyjednání různých výsad.

Podobně otočil perspektivu na problém federálního uspořádání v Jugoslávii Zoran Đinđić (2010: 30-38), který nazval diskuzi, která se vedla po celou existenci Jugoslávie, nad otázkou centralizace nebo decentralizace politické moci za irelevantní, protože chybí technicko-politický rámec, který by dokázal redistribuci moci skutečně zajistit a federace byla více než cokoliv jiného heslo a figura, vytvářející více problémů než řešení. Tuto svou tezi formuloval na základě analýzy federální socialistické ústavy, která podle něj v Jugoslávii vytvořila jakousi kombinaci konfederace a refeudalismu, kdy došlo k horizontálnímu rozdělení moci, nedošlo ale ke stejnému rozdělení ve vertikálním směru. Lokální politici tak získali autonomní status, aniž by bylo jasné, komu a jakým způsobem jsou podřízeni. Namísto racionální systémové garance záviselo na osobních schopnostech lokálních autorit, kolik toho pro sebe nakonec získají. Nedošlo tedy ke kvalitativnímu rozdělení moci, ale pouze kvantitativnímu – zvýšil se počet přímých konzumentů moci, ale neexistoval jasný vztah mezi nimi. Výsledkem byla nefunkční federace tvořená nominálně autonomními republikami, ale ve skutečnosti šlo spíše o jakési soukromé administrativní organizace postavené na patronáži a následovnictví, konkurující si s ostatními republikami a s naprosto nejasným vztahem k federálnímu centru. Aby tento konglomerát mohl držet pospolu, centrální moc musela zůstat silná, flexibilní a bohatá, aby mohla neustále intervenovat (Đinđić 2010: 30-38). Republiky tak dostaly celou řadu práv, kulturních, ekonomických a politických, ty byly ale na papíře, protože nebyla jasná pravidla hry. V této hře republiky nikdy nevěděly, co ještě mohou žádat, centrum pak bylo neustále připraveno

zasáhnout, a to ve jménu socialismu (ideje), přičemž pravidla hry (proces) se musela podřídít.

Státu tedy chyběla jakási systémová kostra, které by definovala nepřekročitelná pravidla politického procesu a regulovala vztahy mezi jednotlivými aktéry, což je pro funkční federální uspořádání nepostradatelná podmínka. Důvodem nemožnosti taková pravidla vytvořit ale byla, podle Ďindíče, samotná podstata socialistické ústavy, která staví abstraktního jedince jakožto subjekt práva nad právo samotné a vytváří jakýsi právní metaprostor, ve kterém musí panovat konsenzus na platnosti práva (Ďindíč 2010: 51-54). Socialistické právo nezajímá proces, ale cíl a zájem pracující třídy, který definuje strana. Jak již upozornil Zdeněk Mlynář (1990: 26) ve své kritice sovětské právní nauky, vytváří se tak tautologie, kdy ústavo má sloužit zájmu dělnické třídy a co je jeho zájmem posuzuje strana, která proto neustále intervenuje do ústavně-právního prostoru, aby jej podle tohoto zájmu utvářela. V takovém systému proto nemohou existovat ani ústavní konflikty: pokud by např. jedna z republik skutečně chtěla uplatnit ústavou garantované právo na odtržení, rozhodovalo by se nakonec stejně nějakým *ad hoc* rozhodnutím elit s odvoláním na proletariát (Ďindíč 2010: 51-54). Skutečný ústavní stát musí zajistit, aby ústava zůstala autonomní na politické moci. Musí garantovat jasná pravidla politického procesu, ve federaci jasně redistribuovat moc mezi jednotlivé autority a nadřadit ústavně-politický proces zájmům jakékoliv třídy, národa nebo republikové jednotky. Pro Jugoslávii absence takové ústavní autonomie, která byla v jejím případě zcela podřízena socialistické ideologii, znamenala neustálé obcházení již tak problematicky nastavených pravidel. Systémová nefunkčnost federace pak nebyla nahlížena racionálně, ale frustrace z konfliktů mezi jednotlivými republikami se přenášela mimo politickou arénu na morální pole, kde se za nedostatky obviňovali jednotlivci, republiková společenství nebo národy, nikoliv však systém (problém socialistické ústavnosti), který byl nezpochybnitelný (Ďindíč 2010: 39-41). Celý problém těchto konfliktů spočíval v tom, že byly ve své podstatě nerozřešitelné, protože nebyly řešeny v ústavně-

právním rámci. Byly to „spory bez soudce“, protože v socialistickém právu je potřeba obecný souhlas, který ale nebyl za těchto podmínek možný, a chyběl suverén, který by disponoval mandátem konflikt rozřešit (Đinđić 2010: 53).

V 80. letech eskalovala celospolečenská krize a začaly být zpochybňovány základní pilíře režimu a centrum se navíc stávalo stále méně flexibilní a schopné zasahovat v silně ekonomicky a politicky fragmentovaném státě, respektive centrum v zásadě přestalo existovat a Jugoslávie se stala konglomerátem navzájem si konkurujících republik se svými republikovými komunistickými organizacemi. Svaz komunistů Jugoslávie se více než centrem politické moci, které by přicházelo se společnou politikou a strategií, stal institucionální arénou, kde se reálné síly, totiž osm regionálních stranických organizací, střetávalo a prosazovalo své vlastní zájmy. Neexistovalo akceschopné centrum, namísto toho se vytvořilo několik bloků, které bychom pro názornost mohli charakterizovat na osách recentralizovat/zachovat decentralizovaný systém a liberalizovat/neliberalizovat poměry v oblasti kultury, vzdělání, médií a politického života. Na začátku 80. let situace vypadala tak, že v Srbsku dominoval liberální recentralismus, v Bosně a Hercegovině a Černé hoře konzervativní recentralismus, Slovinsku a Vojvodině liberální decentralismus a Chorvatsku, Makedonii a Kosovu konzervativní decentralismus (Ramet: 1996: 8-10). V politicko-institucionálním rámci, který vyžadoval konsenzus, neměly jednotlivé regionální strany možnost vlastně formulovat své (legitimní) zájmy, aniž by nebyly obviňovány ze separatismu nebo z velkosrbské politiky. Nebylo možné vstoupit s vlastními ekonomickými zájmy, což je imanentní součástí demokracie, do politické soutěže, která by vygenerovala centrum a závaznou politiku pro všechny. Toto centrum by pak bylo legitimní v tom smyslu, že by bylo vygenerováno demokratickou soutěží. V podmínkách jugoslávského socialismu ale byl politický pluralismus nesmyslným experimentem, protože politický pluralismus ze své podstaty konsenzus popírá. V podmínkách hospodářského propadu pak např. kvůli absenci politického centra nebylo možné prosadit jakoukoliv hospodářskou reformu a od poloviny 80. let se

Jugoslávie začala vnitřně rozkládat a socialismus odchází jako selhavší idea. Podle Đinđiće nebylo vyhnutí, aby po pádu socialismu nenásledoval rozpad Jugoslávie, protože socialismus byl jedinou integrující složkou tohoto státu. Ideu jugoslavismu představoval socialismus, reprezentovaný stranou, a reálně neexistovala jiná jugoslávská ideologická homogenita. Bohužel ale také chyběla ústavně-právní kostra, která by byla nezávislá na ideologii a dokázala regulovat vztahy mezi občany nadále. Se socialismem odešla integrující síla, jiná nebyla na obzoru a režim po sobě nezanechal funkční instituce, které by umožnily jugoslávské společnosti nadále pokračovat jako jedno politické společenství (Đinđić 2010: 60-61).

V takovém ideovém a právním vakuu se pak muselo politické společenství rekonstruovat a hledala se integrující myšlenka, idea a princip, který by definoval nový *demos*. Reálně to znamenalo rekonstrukci kolem partikulárních nacionálních kategorií, protože (celo)jugoslávský diskurz byl okrajovou záležitostí a jednotlivá národní jádra se v průběhu 80. let výrazně homogenizovala. Odpověď na otázku, kdo tvoří politický lid, se tedy přestala překrývat s jugoslávským obyvatelstvem a cílovou stanicí se stal národní stát jakožto garant národních a individuálních práv – nacionalismus a demokratizace se měly doplnit.

11. OBČANSKÁ SPOLEČNOST

Občanská společnost je aréna, ve které probíhá určitá společenská iniciativa mimo rámec státu. Její existence se pak může stát výrazným pomocníkem při přechodu k demokracii; v nedemokratickém režimu je však její autonomie výrazně narušena a někdy je zcela likvidována. O podobách občanské společnosti v různých typech nedemokratických režimů hovoří Juan J. Linz (2000), který původně rozlišil nedemokratické režimy na autoritářské a totalitární. Zatímco autoritářské režimy spíše kooptují staré elity a pohybují se do značné míry v institucionálním rámci předcházejícího režimu, ve kterém autoritář centralizuje moc, totalitní režimy se pokouší zcela redefinovat společenskou realitu, ruší pre-existující společenské instituce a budují zcela nový společenský řád s odkazem na propracovaný ideál a ničí jakýkoliv společenský pluralismus, tedy i občanskou společnost, která v totalitě zkrátka neexistuje – vše je podřízeno jednomu cíli a jedné ideologii. Nedemokratický režim, který nějakým způsobem prošel totalitní fází (Jugoslávie by se v prvních letech své existence tomuto ideálnímu typu blížila), pak v okamžiku svého selhání sebou odnáší i veškeré politické instituce, protože jedinými institucemi, které existovaly, byly ty, které on sám vytvořil při budování epochálně nové společenské organizace. V socio-kulturně diverzifikované společnosti, která odmítnutím socialistické ideologie přišla o celý politicko-institucionální rámec, pak zpravidla dochází k problému státnosti, protože absentují instituce, které by regulovaly vztahy mezi občany. Rekonstrukce politické komunity se ujímá nacionalismus se svými deklarovanými přirozenými kategoriemi národa a kultury a dochází podle těchto linií k redefinici politického lidu. Etno-kulturně pojímaný národ je pak dán do protikladu k údajně lživému socialismu, který vymyslel umělou kategorii třídy, aby skrze ni ospravedlnil nepřirozené a nedemokratické nadnárodní konglomeráty – to se stalo koneckonců ve všech postsocialistických nadnárodních federacích, totiž v Sovětském svazu, Československu a Jugoslávii.

Aby mohla existovat skutečně autonomní občanská společnost, je potřeba ji jasně oddělit od společnosti politické, tedy určit, kde začíná a kde končí stát. V občanské společnosti se občané sebe-organizují do uskupení a hnutí, přičemž jsou na státu do určité míry autonomní a tato míra je jasně definovaná a dodržovaná (např. spolky jsou povinovány se registrovat u oficiálních orgánů, nikdo již ale nemůže zasahovat do náplně činnosti spolku, pokud ta není v rozporu se zákony státu). Politická aréna v demokratickém rámci je pak polem, kde dochází k soutěži o legitimní kontrolu veřejné moci a státního aparátu, má jasná pravidla demokratického procesu a její charakteristikou je značná míra rutinizace. V ideálním případě se mají obě arény doplňovat, přičemž občanská společnost je jakýmsi strážcem politiků, která politiky kritizuje, morálně se pohoršuje a přichází s alternativami, na straně druhé je potřeba politický proces, který umožňuje demokraticky prosazovat legitimní zájmy různých společenských skupin. V nedemokratických režimech se však tato hranice smazává, státní moc neustále intervenuje do společnosti a občanská společnost přestává být autonomní či je její autonomie neustále zpochybňována (Linz, Stepan 1996: 3-15).

Socialistické státy,⁴ hlásící se ke komunistické ideologii, měly předpoklady přiblížit se totalitarismu jakožto jednomu z typů nedemokratických režimů. Socialistické režimy měly ve svých počátcích ambici zcela opouštět struktury starého řádu a předkládaly vlastní rámec společenské organizace – jejich postup byl jednoduše revoluční, jenž byl „*znaméním nejen konce jednoho režimu, ale celého historického cyklu*“ (Eliade 2011: 131). Cílem socialistického programu bylo strukturálně a ideologicky prostoupit celou společností, zorganizovat ji vzhledem ke konečnému cíli, veškerý společenský život měl probíhat v organizacích navržených politickým centrem, kterými centrum zamýšlelo zlikvidovat jakýkoliv pre-existující společenský pluralismus (církve,

⁴ Označení socialistický stát nepoužívám na tomto místě jako univerzálně platnou kategorii, ale pro označení států Varšavské smlouvy a také Jugoslávie, kterou, navzdory jistým rozdílům, považuji za strukturálně příbuzný režim.

nezávislé zájmové spolky, politické strany apod.). V takovém rámci je nemožné vznik občanské společnosti, protože v něm není prostor na autonomní sebeorganizaci. Socialismus na své cestě k revolučnímu vítězství postavil kolektivní příslušnost nad individuální partikularitu a společenská dynamika stála na plánu, nikoliv na vnitřní pluralitě. Tento plán je definován politickým centrem, totiž stranou, jejíž neustálé intervenování do společnosti je nejen historickou praxí, ale z podstaty věci imanentní součástí společnosti stojící na plánu (Đinđić 2010: 233-237). Socialistická ústava sice garantovala individuální práva, ale reálně neexistovala, protože samotná logika socialismu, kterého jsme byli svědky ve východní Evropě, je garantovat prostě nedokázala. K základním individuálním právům a charakteristikám občanské společnosti je diskuze nad společným projektem politického společenství, v socialismu je ale tento projekt definován dřív, než k diskuzi dochází (Puhovski 1990: 41-46). Imanentní součástí občanské společnosti je neustálá možnost redefinice společného projektu, přetváření politického společenství a kritika vládnoucí ideologie, to ale zásadně nabourává Marxův epochální rámec společnosti, kde je občanská společnost zasazena do budoucnosti a podmíněna konečným cílem (Puhovski 1990: 47-54).

Eroze socialistické ideologie tedy znamenala v zásadě i erozi politicko-institucionálního rámce, tedy jugoslávského státu, který byl více než co jiného produktem režimu a jeho institucí, a najednou chyběl nejen *raison d'être* takového útvaru, ale i politicko-institucionální kostra, která by mohla poskytnout kontinuitu státnosti. Ačkoliv jugoslávský režim se ve značné míře přibližoval výše popsanému problému, jeho relativně liberální povaha umožnila výrazně omezenou existenci občanské společnosti (kulturní spolky a hnutí, církve, organizace sportovních fanoušků, kritické intelektuální kruhy typu Praxis, média), v okamžiku selhání socialismu jako integrující myšlenky tak proto existovala možnost nalézt v občanské společnosti principy či možné cesty, kudy vést rekonstrukci politického společenství, a nacionalismus, vepsaný v jugoslávských institucích, nemusel být nevyhnutelnou alternativou.

V jugoslávském případě se ale bohužel nevytvořilo v zásadě žádná skutečně (celo)jugoslávské občanské hnutí a zvláště pak v 80. let občanská společnost vykazovala především odstředivé tendence, které nacionalismus naopak posilovaly. Církvě, které začaly hrát na začátku 80. let opět výraznou úlohu ve společnosti, měly čistě dezintegrační roli, a to podél etno-národních hranic, relativně svobodný liberální tisk živil národnostní napětí a kritické kulturní a intelektuální kruhy nevytvořily výraznější jugoslávský diskurz, ale jakožto tvůrci „nové reality“ propojily své demokratizační požadavky s národně-emancipačním programem – budování státu (transformace k politické alternativě v podobě politického pluralismu) bylo propojeno s budování národa (socialismus byl odmítnut jako lživá ideologie, která potlačovala autentické národní identity, jež bylo potřeba probudit, opět definovat a jejich symboly orámcovat veřejný a politický prostor).

10.1. PŘÍKLAD SRBSKÉ PRAVOSLAVNÉ CÍRKVE

Srbská pravoslavná církev vznikla na začátku 13. století a od svého počátku byla silně propojena se středověkým srbským státem, kdy vytvářela jeho institucionální kostru. V období přítomnosti Osmanské říše, která si poslední zbytky srbského státu podrobila v r. 1459, se církev stala nositelem reminiscence na srbskou státnost a alternativního kulturního dědictví k osmansko-muslimské hegemonii. Právě skutečnost, že církev od svého počátku byla silně propojena se státem, z ní vytvářela instituci se silně světským a politickým rozměrem.

Od konce 18. století se Srbská pravoslavná církev stala klíčovou institucí při procesu budování národa, když zakládala vzdělávací instituce a kulturní spolky, které se staly prostorem, kde vznikala a byla šířena myšlenka srbského národa; od konce 17. století navíc spoluorganizovala řadu povstání pravoslavného obyvatelstva. Prvním centrem srbského národního hnutí se stala habsburská Vojvodina, kulturně velmi rozmanitý region, kde se formování moderního srbského národa začalo odehrávat primárně po nábožensko-církevní trajektorii, kdy se příslušníci Srbské pravoslavné církve z drtivé části začali

identifikovat se srbským kolektivem, přičemž se zpožděním ke stejnému procesu začalo docházet i u části pravoslavného obyvatelstva na osmanském území. To na jedné straně sblížovalo politicky odlišné kolektivy z Habsburské a Osmanské říše pod jednotou srbství, na straně druhé docházelo k národnímu štěpení např. právě ve Vojvodině, kde se katolické obyvatelstvo, hovořící v zásadě stejným jazykem, začalo identifikovat s moderní ideou chorvatství, budovanou kolem katolických symbolů (Rychlík 2009: 112-114).

Ve dvacátém století pak dochází ke zpožděnému, ale současně podobnému budování muslimského, respektive bosňáckého národa kolem muslimských náboženských symbolů. Tento proces byl pak výrazně podpořen jugoslávským režimem, který v roce 1968 Muslimy uznal jako svébytný národ; muslimský nacionalismus pak nabírá na síle především v 80. letech. Co ale odlišuje chorvatské katolické a srbské pravoslavné duchovenstvo od muslimského, je systematické uctívání středověkých vládců, domácích světců, posvátných míst, teritoria a pěstování etnických mýtů (Perica 2002: 74). Srbská pravoslavná církev je skutečně jakousi národní institucí, jejíž příběh jsou současně politické dějiny srbské státnosti a zdroj mýtotvorných symbolů srbského národa.

Jugoslávský komunistický režim ve 40. a 50. letech postupoval proti církevním institucím brutálně; nejen že samy o sobě stály na druhém ideologickém břehu, ale rovněž představovaly jádra partikulárních nacionalismů a politické opozice. Od 60. let se nicméně vztahy mezi státem a církvemi zlepšovaly, především katolická církev a muslimské organizace zažívaly vzestup a expandovaly. Srbská pravoslavná církev byla z vnitřních i vnějších důvodů v defenzivnější pozici, ale i ona byla aktivnější, stavěla nové kostely a začala vstupovat do veřejného prostoru, a to nejen jako náboženská instituce, ale v liberálním období 60. a 70. let také jako jeden z klíčových nositelů srbství. Pro opětovný nástup srbského nacionalismu i vzestup církve se ukázalo být klíčové Kosovo, historické centrum srbského středověkého státu, tedy i církve a tedy i posvátný symbol v srbském národním narativu, „srdce srbského národa“.

V roce 1968 v Kosovu došlo k masovým protestům albánského obyvatelstva, které zde již tvořilo většinu, s požadavkem zrovnoprávnění Kosova s ostatními republikami (Kosovo mělo statut autonomní oblasti v rámci Srbska). Nepokoje byly doprovázeny i útoky na srbské a černoorské obyvatelstvo a církevní objekty. Srbské obyvatelstvo je vystaveno intenzivnímu pocitu nebezpečí, obavám z albánského nacionalismu a ústrkům ze strany majoritního obyvatelstva. V tomto kontextu vystupuje ze stínu právě církve, o Kosovu hovoří jako o „srbském Jeruzalému“, tedy spojuje zcela samozřejmě rovinu náboženskou a národní a píše petice a dopisy federálnímu, srbskému i kosovskému vedení s požadavky rozhodného zakročení a vyšetření událostí (Perica 2002: 43-45).

V druhé polovině 60. let v Kosovu Srbové ztratila svá privilegia, drtivá většina státních a stranických řídicích funkcí byla obsazena Albánci a v druhé polovině 60. a v první polovině 70. let po rozsáhlých ústavních reformách dostalo Kosovo fakticky pravomoci republiky, takže se ještě více rozvolnil vztah se Srbskem a Kosovo se v zásadě přiblížilo k jakémusi albánskému kvazinárodnímu státu. Pro srbské obyvatelstvo byly tyto změny frustrující – ztráta privilegií, formální i neformální ústrky ze strany albánského většinového obyvatelstva, které díky své rekordní míře natality (nejvyšší v Evropě) tvořilo stále větší podíl na celkové populaci (Pelikán 2013: 480-489). Výsledkem byla masová emigrace Srbů z Kosova, způsobená z velké části také neutěšenou hospodářskou situací a kombinace ekonomických důvodů a národnostního napětí způsobila odchod desetitisíců Srbů, především do Srbska. Napětí v Kosovu eskalovalo v 80. letech, především rok 1981 je mezníkem, kdy došlo opět k masovým bouřím albánského obyvatelstva. Kosovo se stalo časovanou bombou, zmítanou hospodářskou krizí, národnostním napětím a zdrojem problémů, které se záhy přenesly na celou Jugoslávii – pro srbské komunisty bylo totiž Kosovo hlavní důvod, proč začali přicházet s recentralizačními snahami.

Exodus srbského obyvatelstva z Kosova se stal symbolem údajného srbského utrpení v Jugoslávii, kdy kosovská „genocida“ byla vyvrcholením ústavního antisrbství (jediné Srbsko mělo na svém území autonomní provincie Vojvodinu a rebelující Kosovo, reálně disponující pravomocemi republik – Srbsko v Kosovu proto nemohlo zasáhnout tak, jako by mohla zasáhnout jakákoliv jiná republika kdekoliv na svém území). Symbolická rovina Kosova jako „srdce srbství“ se dostala do veřejného prostoru a nejen církve, ale i spisovatelé jako klasik jugoslávského, respektive srbského románu Dobrica Ćosić nebo mladý nacionalistický spisovatel Vuk Drašković hovořili o Kosovu jako o „srbském Jeruzalému“, „srbské Palestině“, o Srbech jako o „třináctém ztraceném kmeni Izraele“ a podle Ćosiće byli Srbové novými Židy konce 20. století (Perica 2002: 124).

Pravoslavná církev se po roce 1981 výrazně aktivizovala, kritizovala politiku režimu v Kosovu a v roce 1982 poslala výzvu, podepsanou 21 duchovními, federálním, republikovým i církevním autoritám, ve které vyzývali k ochraně „duchovní a biologické podstaty srbského lidu v Kosovu a Metohiji“, kdy „otázka Kosova je otázkou duchovní, kulturní a historické identity srbského národa“ (Pelikán 2013: 500). V průběhu 80. let došlo k určitému konsenzu mezi kritickou srbskou opozicí a církví a po nástupu Slobodana Miloševiče do vedení Svazu komunistů Srbska v roce 1986 dokonce i (srbským) státem. Angažovanost a politizace pravoslaví byla zjevná především ve spolupráci se státem na organizování monumentálních oslav k různým výročím důležitých mezníků srbského národa: v roce 1987 to je 200 let od narození „otce srbského jazyka“ Vuka Karadžiče, v roce 1989 se pořádá monumentální připomenutí Bitvy na Kosovu na Gazimestanu za účasti několika set tisíc návštěvníků, v roce 1990 se připomíná 300 let od tzv. První velké migrace (srbsky *seoba*, mohutná migrační vlna pravoslavného obyvatelstva z dnešní oblasti Kosova do jižních částí Habsburské monarchie po neúspěšném povstání proti Osmanské říši). Srbská pravoslavná církev se tak výrazně účastnila centralizačních snah a

vytváření nového diskurzu spolu se Slobodanem Miloševićem (ačkoliv jejich vztah byl vždy ambivalentní) a srbskou kritickou inteligencí.

Míru propojení mezi církví a nacionalismem můžeme demonstrovat na zajímavých zjištěních sociologického průzkumu o míře religiozity. Na otázku, zdali dotyčný věří v boha, v polovině 80. let odpovědělo 70 % osob deklaruujících se jako pravoslavní Srbové, že nikoliv, a celých 45 % o sobě hovořilo jako o ateistech. Zatímco v 50. letech se pravoslavní Srbové deklarovali jako věřící z 36 %, v polovině 80. let věřících kleslo na 30 %. Oproti 50. letům byla ale církev daleko aktivnější, účastnila se veřejné debaty a pravoslavná symbolika se výrazněji objevuje ve veřejném prostoru – jak toto vysvětlit? Vysvětlení spočívá ve skutečnosti, že zvyšování vlivu církve nic nezměnilo na postupném trendu sekularizace, že kategorie pravoslaví jsou spojeny především s národní příslušností a že zvýšení vlivu církve a náboženských kategorií více než s čímkoliv jiným souviselo s nárůstem nacionalismu a hledáním nové politické příslušnosti, nikoliv boha (Perica 2002: 132).

V okamžiku pádu socialismu v Jugoslávii církve hrály zásadní úlohu, protože jako ve společnosti stále velmi důležité instituce představovaly jeden z možných principů, kolem kterého bylo možné rekonstruovat politické společenství. Nacionalismus byl pak historicky velmi silně spjat s církevními institucemi a tyto dvě logiky se navzájem posilovaly (v socio-kulturně diverzifikovaném Španělsku má naopak katolictví integrující funkci). Církev měla zásadní výhodu také v tom smyslu, že mohla nabídnout alternativní morální řád společenství, které právě odmítlo socialismus jako lživou ideologii, zvrácené „sekulární náboženství“; náboženský morální řád se jevil jako přirozená a historií ověřená alternativa pro morálně zdegenerovaný ateismus komunismu a protože Jugoslávie byla produktem právě odmítnutého řádu, dostalo se jí stejného odsudku (v případě srbského nacionalismu se o ní začalo nanejvýš uvažovat jako o „Srboslávii“). Církevní instituce, především v srbském, chorvatském a bosňáckém prostoru, se v 80. letech vynořují spolu s nacionalismem, se kterým, jak jsme ukázali, byly tradičně v úzkém partnerství.

Jakožto nejvýznamnější instituce občanské společnosti, relativně autonomní na oficiální ideologii a státu, se nestaly integrující, ale naopak odstředivou silou, která na jedné straně pomohla rozložit Jugoslávii, na straně druhé mohly poskytnout způsob redefinování politického lidu, tedy před-ústavní princip budoucí ústavnosti.

10.2. KRITICKÁ OPOZICE – PŘÍKLAD SLOVINSKA

V této podkapitole se dotkneme občanské společnosti z trochu jiného úhlu, a to jako arény, ve které nejrůznější skupiny intelektuálů, vědecké a kulturní kruhy jsou ve své kritice nedemokratického režimu jakýmiś tvůrci „nové reality“ a systematicky rýsují cesty pro politickou akci. Na tomto místě se budu také chtít vypořádat se skutečností, že o Jugoslávii hovoříme jako o socio-kulturně diverzifikovaném státě. Máme tím především na mysli existenci více socio-kulturních okruhů, které jsou politizovány a kolem kterých se vytvořily odlišné národní projekty. Tyto národní projekty nejsou neměnnou a jednou pro vždy danou skutečností, ale především psychologickým fenoménem, kdy se určitý souhrn jedinců hlásí k určité národní ideji a vzniká tím národní kolektiv, jakési společenství existující primárně v představách (Anderson 2008). Na proces vytváření tohoto ztotožnění jedince s národním kolektivem má vliv více faktorů, dosud jsme to demonstrovali především na tom, jak samotný režim pomáhal vytvářet a konzervovat národní projekty svou politicko-institucionální podobou či jak je ovlivňovalo náboženské štěpení. Klíčovou složkou je ale také inteligence, která vytváří pojmy a rámeček, skrze který se nahlíží přítomnost, interpretuje politický proces, zasazuje jedince do tohoto procesu a uvažuje o politických alternativách. Kritické vědecké a kulturní kruhy v 80. letech nicméně nedokázaly vytvořit skutečně silný a přesvědčivý jugoslávský diskurz a jugoslávskou demokratickou akci. Až na marginální případy své požadavky na demokratizační reformy formulovaly primárně z perspektivy partikulárních národních projektů.

Pro jugoslávský prostor bylo příznačné, že značná část kritické opozice se formovala z intelektuálů, kteří velmi často působili v institucích režimu, tedy

nejednalo se o jakousi zcela paralelní kulturu, jak tomu bylo do značné míry např. v Československu po roce 1968. Spolu s inteligencí, která se začala stále kritičtěji stavět k politice režimu, ale také současně začaly rebelovat instituce, ve kterých působily – svazy spisovatelů, vědecké instituce, mládežnické organizace, tisk apod. I na tomto příkladu můžeme demonstrovat, jak liberální politika vycházející z tezí samosprávného socialismu měla praktické dopady na erozi státu, který nebyl schopen kontrolovat své instituce, přestávající fungovat pod náporom neefektivity, celkové fragmentace všech oblastí života, korupce a nakonec také obratem kulturních a vědeckých kruhů, které instituce využily pro nátlak na režim.

Záhy po smrti Tita především Srbsko, Slovinsko a Vojvodina využily oslabeného centra a liberalizovaly svou politiku v oblasti kultury, médií a vzdělání. Tím vytvořily vhodné podmínky pro zformování silnějších kritických center, které se záhy zformovaly v Bělehradě a Lublani a po celá 80. léta byly hlavními místy opozičního hnutí. Ačkoliv existovaly intenzivní styky mezi slovinskými a srbskými intelektuály a také pokusy založit společnou platformu, nic z toho nepřerostlo ve skutečně funkční hnutí. Ukázalo se totiž, že uvažovat o politické alternativě šlo ruku v ruce s etnickými komponenty a Jugoslávie zůstala spojena s komunismem (Jović 2009: 314).

V 80. letech v oblasti kultury vzniká rozsáhlá literatura podkopávající základní mýty jugoslávského režimu, přičemž některé rysy této literatury se nacházely u všech národních center; Dejan Jović (2009: 231-232) je shrnul do čtyř základních bodů:

- 1) Jugoslávský socialismus jako jakýsi anti-stalinistický stalinismus, kde probíhá úplně stejné potlačování lidské individuality, svobody a podrobování nepřírozené ideologii jako ve stalinismu, Tito jen v rámci mocenského boje vybuodoval stalinismus na svém území.
- 2) Reinterpretace role partyzánů za druhé světové války. Partyzáni ne jako jediná antifašistická síla, ale jen jedna z mnoha, která ostatní zlikvidovala.

K moci se pak partyzáni dostali především díky zahraniční pomoci, protože u domácího obyvatelstva širokou podporu neměli.

- 3) Řada autorů, např. Franjo Tuđman v Chorvatsku, Dobrica Ćosić v Srbsku nebo Spomenka Hribar ve Slovinsku, vyzývají k „ukončení války“ a národnímu usmíření, kdy se má zapomenout na štěpení partyzáni-ustašovci, partyzáni-četníci nebo partyzáni-bílá garda a nadále nerozdělovat jednotlivé národy vzpomínkami na druhou světovou válku.

Srbské a slovinské intelektuální kruhy byly ale ve své kritice režimu poháněny poněkud odlišnými motivacemi: zatímco srbská opozice vycházela z perspektivy „srbského utrpení“ v Kosovu a žádala politicko-institucionální změny směrem k centralismu, které by sjednotilo srbské obyvatelstvo, slovinské prostředí kladlo důraz na politický pluralismus, liberální hodnoty a národně-emancipační rozměr začal na veřejnosti výrazněji zaznívat především až ve strachu ze srbského centralismu.

Jakýsi základní rámeček srbské debaty o politických změnách zazněly v tzv. *Memorandu SANU* (Srbská akademie věd a umění). Zoufalé vedení srbských komunistů v polovině 80. let iniciovalo veřejnou debatu o politické situaci v zemi a ve snaze do diskuze zapojit i vědecké kruhy pověřilo Srbskou akademii věd a umění k vypracování komplexní zprávy o nejzávažnějších politických, hospodářských, vzdělávacích a kulturních problémech Srbska a Jugoslávie. V září 1986 byla v bělehradském tisku, bez vědomí autorů, publikována pracovní verze memoranda (Pelikán 2013: 502). K překvapení samotného vedení srbských komunistů se jednalo o jakousi kombinaci samosprávného socialismu, demokracie (občanská práva) a romantického nacionalismu se silným deklarativním tónem. Argumenty, které zazněly v *Memorandu*, pak rámovaly v 80. a 90. letech veřejnou debatu v Srbsku (Jović 2009: 249-252):

- 1) Kritika ekonomiky fragmentované do v zásadě konkurenčních republikových ekonomik.
- 2) Kritika politické elity za neschopnost zabránit kolabování státu.

- 3) Kritika nehistorické snahy Jugoslávii transformovat do jakési konfederace, kdy stávající ústava z roku 1974 jen poskytuje Slovincům a Chorvatům možnost realizovat své národní zájmy.
- 4) Nejhorší ze všech krizí v Jugoslávii je morální krize společnosti.
- 5) Srbská populace žijící mimo Srbsko v jiných republikách nemá práva menšin a nemůže se politicky a kulturně organizovat.
- 6) Srbsko je v Jugoslávii v katastrofální pozici, kdy zaostává ekonomicky a jako jediná republika má na svém území provincie, není tedy zformované jako stát a i když je v Kosovu na Srbech páchána genocida, Srbsko proti tomu nemůže nic dělat. Toto znevýhodnění Srbů po 2. světové válce si přál Slovinec Kardelj a Chorvat Tito.
- 7) Protisrbská politika i po Titovi, kdy je Srbsko ostatními republikami a provinciemi neustále nuceno nezpochybňovat ústavu z roku 1974.
- 8) Kosovo jako extrémní důsledek systému, který znevýhodňuje Srbsko a Srby, a umožňuje albánským separatistům Kosovo etnicky čistit.
- 9) Varování, aby se nerozpadl srbský kulturní prostor do vojvodinské, černohorské a bosenkohercegovinské literatury.
- 10) Srbové by se měli zbavit pocitu historické viny a začít být plně národně a kulturně integrovaní nehledě na republiky a provincie, ve kterých žijí; stát se historickým subjektem a znovu získat povědomí o svém historickém a duchovním bytí. Nemají být pasivní, nenechat si líbit křivdy, ale jednat a převzít iniciativu.

Tyto argumenty si do značné míry přivlastnil Slobodan Milošević v roce 1987, když zahájil antibyrokratickou revoluci s cílem centralizovat stát a podřídit jugoslávský chaos řádu. Mnozí Srbové v něm proto viděli naději, od miliónů frustrovaných obyčejných Srbů, přes kritickou inteligenci až po srbské komunisty. Centralizační tendence vycházející ze Srbska ale byly ve Slovinsku považovány za hrozbu. V kulturní rovině se to projevilo velmi názorným případem ve Svazu spisovatelů Jugoslávie. Do sporu se totiž dostala slovinská,

černohorská, chorvatská a kosovská sekce se srbskou sekcí kvůli novému předsedovi Svazu, který byl každoročně obsazován rotačním způsobem jednotlivými svazy. Srbská sekce, která byla nyní na řadě, vybrala vypjatého srbského nacionalistu Miodraga Bulatoviće, což bylo chápáno v širším kontextu snahy Jugoslávii kulturně centralizovat a asimilovat. Proti tomu vystoupila slovinská sekce, přičemž srbská sekce obvinila slovinskou, že odmítá respektovat nastavená pravidla. Tímto v zásadě přestala na federální úrovni existovat klíčová kulturně-vědecká instituce (Jović 2009: 312-313). Tyto události jen ilustrovaly neschopnost společného postupu jugoslávských kulturních kruhů a naopak se staly jedním z důležitých motorů procesu rozkladu.

Spisovatelská obec ve Slovinsku byla na asimilační snahy jugoslávského centra velmi citlivá a stala se jedním z center demokratizačních sil ve Slovinsku, které se z logiky věci výrazně propojily s národně-emancipačními snahami. V zásadě se jednalo o navázání na tradiční roli slovinské spisovatelské obce z 19. a první poloviny 20. století, která bránila slovinštinu a kulturní svébytnost Slovinců před různými asimilačními pokusy sousedních velkých kultur (Rizman 2006: 61).

Slovinská opozice se soustředila kolem dvou časopisů, které současně vytvářely ústřední pilíře slovinského opozičního programu. Za prvé to byl časopis *Mladina*, který publikovala Organizace socialistické mládeže Slovinska a soustředil se na témata občanské společnosti, lidských práv a emancipačních hnutí. Za druhé to byl časopis *Nova Revija*, který držel více národní linii. Obě roviny se definitivně proluly v roce 1988, kdy byla demokratická transformace podmíněna opuštěním komunistické Jugoslávie. Prolnutí demokratické a národní agendy bylo příkladně demonstrováno na významném incidentu tehdejších událostí ve Slovinsku, totiž soudem s Janezem Janšou, redaktorem *Mladini* a členem vedení Svazu socialistické mládeže Slovinska. Janša dlouhodobě publikoval antimilitaristické články a kritizoval poměry panující v Jugoslávské lidové armádě (JLA) jako v zásadě nijak nekontrolované instituci,

která je jakýmsi státem ve státě. V roce 1988 Janša zveřejnil vojenské dokumenty, ke kterým se dostal skrze nejmenovaného důstojníka JLA a které hovořily o možnosti vojenského zákroku ve stále více rebelujícím Slovinsku. Janša byl spolu s důstojníkem, který mu opatřil dokumenty, a dalšími dvěma redaktory z *Mladiny* postaven před vojenský soud (Rychlík 2011: 231-232). Situace se však vymkla JLA z rukou, a to i kvůli tomu, že soud probíhal v srbochorvatštině, oficiálním jazyku JLA (kromě JLA všechny ostatní instituce sledovaly jazykovou rovnost), což z celého procesu vytvořilo „národní záležitost“. Janša sám totiž již dlouhodobě kritizoval JLA jako nástroj marginalizace malých národů v Jugoslávii, kritizoval jazykovou nerovnoprávnost v JLA a sám se odvolával na Titova slova z období 2. světové války o tom, že Slovinci budou mít právo v armádě používat slovinštinu (Janša 1988: 182). Slovinská veřejnost se začala mobilizovat a JLA svým postupem v zásadě dohnala Slovince, aby definitivně propojili demokratizační požadavky s národní otázkou. Ve Slovinsku vypukly masové demonstrace za propuštění Janši, kterým se navíc dostalo podpory od některých slovinských komunistů. Soud se konal s vyloučením veřejnosti, obžalovaní dostali mírné tresty, po odvolání byl trest zmírněn a nakonec byli všichni odsouzení předčasně propuštěni. Aniž by tyto události byly skutečnou příčinou nacionalizace politické identity ve Slovinsku, staly se spíše katalyzátorem, který definitivně propojil demokratizační snahy s národní otázkou a přenesl opoziční hnutí do ulic – začaly se pořádat demonstrace, provolávat hesla o suverenitě Slovinska, vznikat nejrůznější iniciativy a politické strany, které nikdo nepovoluje, ale současně také nezakazuje (Rychlík 2011: 232-233).

Na rozdíl od srbské opozice, která kritizovala vlastní instituce a politiky, kritika slovinské opozice mířila především na federální orgány a armádu. Slovinský prostor se tak začal značně homogenizovat, a to také proto, že slovinští reformní komunisté v čele s Milanem Kučanem, kteří byli ve vedení Svazu komunistů Slovinska od roku 1986, se více ztotožňovali se slovinskou demokratickou opozicí než s jugoslávským komunistickým centrem. I strana se

tak začala štěpit podle republikově-národnostní linie a až na dalším místě stála otázka komunista/ne-komunista. Slovinští komunisté byli na jedné straně pod dohledem politického centra a na straně druhé pod tlakem domácích demokratických sil. Sami se ale nakonec přiklonili k druhé možnosti, protože se rovněž báli stát se bezmocnou menšinou v „Srboslávii“ a sdíleli s demokratickou opozicí stejný pocit strachu. Slovinští komunisté navázali dialog s opozicí, demokratizovali poměry ve Slovinsku a bránili opoziční hnutí před Miloševićem. Slovinští komunisté začali být jinými republikami obviňovány z podporování slovinského separatismu a nacionalismu a dostali se do izolace (Jović 2009: 328-330), ze kterého jako by nevedla jiná cesta než odchod z Jugoslávie.

Perspektiva demokratické transformace v rámci Jugoslávie, kde by Slovinci jako specifická kulturní entita měly prostor pro seberealizaci, byla v této fázi definitivně vyloučena a tím byla také zredukována pluralitní identita a kategorie slovinství se začala vylučovat s jugoslávstvím. Demokratizace a slovinská nezávislost se měly stát logikami, které se navzájem doplní. Vyhlášení slovinské nezávislosti v roce 1991 můžeme považovat za úspěšný a téměř bezkonfliktní případ propojení demokratické transformace podmíněné uplatněním práva na sebeurčení – spolu s otázkou *jak* spravovat politické společenství vyvstala otázka, *kdo* do tohoto společenství patří. Uplatnění práva na sebeurčení ve Slovinsku se navíc mohlo nést bez většího demokratického defektu ze tří důvodů. První byla relativní etnická homogenita Slovinska, takže redefinice politického lidu kolem nacionálních symbolů se téměř překrývala s obyvateli Slovinska – nárokované území Slovinci umožnilo být slovinskému nacionalismu především inkluzivní silou a minimálně exkluzivní. Za druhé Slovinsko vystupovalo z Jugoslávie jako jedna ze svazových republik, existovala zde tedy určitá státoprávní hranice, která pomáhala odvádět pozornost od předstátních kulturních kategorií k otázce demokratické správy již definovaného teritoria. Za třetí to byla vyvinutější občanská společnost, která pěstovala zájem o liberální hodnoty, jako jsou práva menšin, individuální práva nebo univerzální humanismus, což dokázalo krotit majoritářský nacionalismus

(Rizman 2006: 27). Tato skutečnost odlišné politické kultury Slovinsko zásadně odlišovalo od chudších oblastí Jugoslávie, kde zkrátka lidé neuměli své ekonomické a politické zájmy vyjádřit jinak než v kategoriích etnocentrického nacionalismu (Harris 2009: 113).

11. ZÁVĚR

Shrňme závěrem hlavní teze empirické části práce. Při hledání odpovědi na otázku, proč se neprosadila v Jugoslávii na přelomu 80. a 90. let 20. století idea státního národa, ale nacionalistické programy, které si dokázaly privatizovat demokratizační potenciál, jsem vyšel z ekonomické sféry. Tvrdím, že ekonomické problémy, které eskalovaly v 80. letech, zapříčinily postupnou ztrátu důvěry jugoslávské společnosti ke státu a zvýšila se poptávka po politické alternativě. Zdůrazněme, že problémy, vycházející z ekonomické sféry, nespočívaly jen v hospodářském úpadku nebo stagnaci, ale také v dramaticky narůstajících ekonomických nerovnostech, které samy o sobě vytvářely v jugoslávské společnosti přetrvávající napětí. Ve své práci jsem předložil tři hlavní důvody, proč se politická alternativa propojila s nacionalistickými programy:

- 1) Samotný režim svou každodenní politikou udržoval národnostní „cleavages“. Obvinění z nacionalismu standardně používal při likvidaci jakékoliv opozice. Ve veřejném prostoru tak stále pěstoval nacionalismus jako svého úhlavního nepřítele, ale tím z něj současně vytvářel svou logickou alternativu. Ne zřídka obviněním z nacionalismu režim odmítal politické a ekonomické požadavky jednotlivých republik, které byly často projektovány jako jakési kvazinárodní státy. Politická reforma se v rámci Jugoslávie mohla takové subjednotce následně jevit jako nemožná, což se týkalo také demokratizačních snah. V tu chvíli se politika v republikách skutečně nacionalizovala a demokratizační ambice se velmi snadno propojily s národně-emancipačním programem. Za druhé režim sám vytvářel a konzervoval národní identity: Např. poprvé uznal jako svébytný národ Makedonce, Černohorce a Muslimy a pomohl s upevněním jejich identit. Mj. tím, že vytvořil federaci skládající se z republik, které se

velmi často překrývaly s národnostními hranicemi a vytvářely proto jakési kvazinárodní státy.

- 2) Federalizace v nedemokratickém režimu je druhým klíčovým dezintegračním faktorem. Federalizovaný nedemokratický režim je sám o sobě z dlouhodobého hlediska výbušnou směsí, protože slibuje politický pluralismus, který nedemokratický režim, postaven na centralizování politické moci, ze své logiky nemůže zajistit. Federalizací tak nedemokratický režim vytváří entity, které budou chronicky nespokojené se svým faktickým statutem – budou žádat autonomii, kterou jim politické centrum *de iure* garantuje, ale *de facto* ji neustále narušuje. Tato konfliktní situace byla navíc podtržena pojetím práva v socialistické Jugoslávii, které stavělo zájem pracující třídy nad pravidla politického procesu. Co je zájmem pracující třídy pak definovala strana, tedy politické centrum, které proto neustále zasahovalo do právního rámce, aby jej v zájmu pracujících přizpůsobovalo. Výsledkem byla likvidace autonomie ústavního prostoru a také federálního rámce, jehož dlouhodobý úspěch spočívá v přesném rozdělení kompetencí mezi centrum a subjednotky skrze ústavu a dodržování těchto pravidel – federální uspořádání bylo v Jugoslávii nejasným systémem, vystaveným neustálým zásahům politického centra odvolávajícím se proletariát. Protože v jugoslávském případě byly těmito subjednotkami v zásadě etno-teritoriální entity, nespokojenost těchto svazových republik bylo velmi snadné propojit s nacionalismem. Nespokojenost narostla především v rámci boje o zdroje, který se poprvé výrazněji projevil ve Slovinsku a Chorvatsku v průběhu 60. let. Tento proces eskaloval v 80. letech v podmínkách ekonomické krize, dramatických ekonomických rozdílů mezi jednotlivými republikami a silně fragmentované ekonomiky, kterou nebylo možné reformovat kvůli faktické absenci politického centra v důsledku decentralizačních

reforem stvrzených v ústavě z roku 1974. Frustrace z nefunkčního systému se přenesla na morální pole, kde se začaly navzájem obviňovat jednotlivé republiky a národy. Tato konfliktní dynamika vedla k redukci politických loajalit a k rekonstrukci politického společenství kolem národně-republikových center, které se v průběhu 80. let homogenizovaly v relaci k ostatním republikám a národům a v případě ne-srbského prostředí také ve vztahu k bělehradskému centru, které se od druhé poloviny 80. let snažilo recentralizovat Jugoslávii, což bylo ostatními chápáno jako projev jugoslávsko-srbského nacionalismu.

- 3) Občanská společnost je sférou, kde se formují politické alternativy. Alternativy, které v jugoslávské občanské společnosti vznikly, však nedaly vzniknout relevantnímu (celo)jugoslávskému projektu, ale vesměs korespondovaly s partikulárními nacionalismy, a to i v případě demokratizačních programů. Klíčovými občanskými institucemi byly jednak církve, které svými náboženskými a kulturními symboly v okamžiku eroze jugoslávského socialismu poskytly princip, podle které rekonstruovat politické společenství, znamenalo to však současně jeho redefinici. Druhou klíčovou složkou občanské společnosti byly kulturní a vědecké elity, ty však nedokázaly zformovat relevantnější jugoslávské hnutí, a to z prostého důvodu: I ty elity, které by rády demokratizovaly Jugoslávii jako celek, se nedokázaly shodnout, jakými kulturními symboly tento stát má být zaplněn a nakolik má být politicky centralizován. Neschopnost shodnout se na tom, čím Jugoslávie má být a nalézt její nový *raison d'être* znamenalo, že byla jako celek odmítnuta a národní státy se staly její logickou alternativou.

Na závěr bych rád stručně diskutoval mnou předkládané teze a upozornil na místa, která je potřeba více promyslet.

V jádru mého vysvětlení stojí předpoklad, že nacionalizace politických identit byla reakcí na odmítnutí jugoslávského socialismu v důsledku hospodářské krize 80. let, kterou stát nedokázal uspokojivě řešit. Nacionalismus se pak ukázal logickou alternativou v důsledku několika faktorů, mezi které patřila politicko-institucionální podoba jugoslávského režimu nebo jugoslávská občanská společnost, nenabízející přesvědčivější jugoslávský diskurz. Vyšel jsem tedy z ekonomické sféry, která rozpochovala vody v politické rovině, a snažil se rekonstruovat cesty, po kterých se tyto proudy nespokojenosti vydaly. Takový přístup se mi zdál přesvědčivý a logický, na straně druhé existuje řada historických skutečností, které sebou přinášejí řadu otázek, narušující takové schéma.

Za prvé je otázkou, nakolik politické turbulence 80. let v Jugoslávii byly skutečně v první řadě reakcí na hospodářskou krizi. Proti teorii, že za vším je krize, stojí především dvě skutečnosti. Jugoslávie v 80. letech zažívá hospodářskou krizi, není však katastrofálně hluboká a v druhé polovině 80. let dokonce životní standard opět roste. Současně řada národnostních tenzí, mezi které patří například Chorvatské jaro z počátku 70. let, jemuž se v práci věnuji, se odehrávaly v poměrech ekonomického růstu, postupující modernizace a obecného materiálního dostatku. Na straně druhé bych opět rád zdůraznil, že nejde jen o souhrnnou ekonomickou situaci, ale také o rovnoměrnost redistribuce bohatství. V takovém případě můžeme o 80. letech bez větších pochybností hovořit jako o krizi, protože rozdíly mezi jednotlivými částmi Jugoslávie byly v ekonomických ukazatelích propastné. Události Chorvatského jara, ačkoliv se odehrávaly v jednom z nejbohatších regionů Jugoslávie a na vrcholu hospodářského rozmachu, ekonomické nerovnosti opět hrály svou ústřední roli v tom smyslu, že Chorvatsko nechtělo doplácet na chudší republiky a chtělo zadržovat zisky na svém území – bez těchto rozdílů, tedy bez otázek, které vznikly v ekonomické sféře, by Chorvatsko zcela ztratilo důvod žádat liberalizaci jugoslávského ekonomiky, jedním z hlavních témat Chorvatského jara, kterou mj. spojovalo s reformou silně redistribuční politiky. I přesto

nechávám tuto otázku otevřenou a k uvážení, zdali jsem nejen nepřecenil úlohu krize 80. let, ale nakolik nepřeceňuji roli ekonomické sféry obecně. Zde se pak nabízí opět zvážit význam role politických elit, jejichž úlohu jsem ve prospěch socioekonomického vysvětlení upozadil.

Za druhé, pro zjištění, nakolik byl skutečně jugoslávský socialismus odmítnut a nakolik došlo k redukci identit v jugoslávské společnosti v průběhu 80. let, by bylo potřeba se více opřít o dobová dotazníková šetření a hlouběji analyzovat kulturní a politické elity. Jistým limitem mé studie je opírání se především o sekundární literaturu, v tomto případě by ale bylo vhodnější předložit data z primárních zdrojů.

Výše popsané problémy dotýkající se metody i problému zdrojů chápu jako důležité podněty pro další promýšlení tématu, kterému jsem se v bakalářské práci věnoval. Je to tedy na jedné straně problém teoretického aparátu, který, zdá se mi, ve stávající podobě nestačí pro vysvětlení tak složitého problému jako je nacionalizace politiky v Jugoslávii a její následný rozpad, za druhé je to potřeba preciznější práce s primárními zdroji – dotazníková šetření, média a analýza kulturních a politických elit v dlouhodobější perspektivě. Hermeneutický kruh, který v tomto případě chápu jako kýženou metodu poznání, musí být zdokonalen v obou svých rovinách.

BIBLIOGRAFIE

KNIHY A ČLÁNKY

Anderson, B. (2008). *Představy společnosti. Úvahy o původu a šíření nacionalismů*. Praha: Nakladatelství Karolinum.

Barša, P. a M. Strmiska (1999). *Národní stát a etnický konflikt*. Brno: Centrum pro studium demokracie a kultury.

Brubaker, R. (1998). Myths and Misconceptions in the Study of Nationalism. In: J. Hall. *The State of the Nation: Ernest Gellner and the Theory of Nationalism*, 272-306. Cambridge, New York, Melbourne: Cambridge University Press.

Eliade, M. (2011). *Mýtus a skutečnost*. Praha, Oikoymenh.

Dahl, R. (1983). Federalism and the Democratic Process. In: *Nomos*, Vol. 25, Liberal Democracy, pp. 95-108.

Đinđić, Z. (2010). *Jugoslavija kao nedovršena država*. Beograd: Narodna biblioteka Srbije, Fond Dr Zoran Đinđić.

Gellner, E. (1993). *Národy a nacionalismus*. Praha: Hříbal

Goldstein, I. (2003). *Hrvatska povijest*. Zagreb: Novi Liber.

Harris, E. (2009): *Nationalism. Theories and Cases*. Edinburgh University Press, Edinburgh.

Harris, E. (2002). *Nationalism and Democratisation. Politics of Slovakia and Slovenia*. Hampshire: Aldershot.

Hobsbawm, E. (2000). *Národy a nacionalismus od roku 1780. Program, mýtus, realita*. Brno: Centrum pro studium demokracie a kultury.

- Janša, J. (1988). *Na svoji strani*. Ljubljana: Časopis za kritiko znanosti.
- Jović, D. (2009). *Yugoslavia. A State that Withered Away*. Purdue University Press, Indiana, 2009.
- Kedourie, E. (1962). *Nationalism*. London, Melbourne, Sydney, Auckland, Bombay, Toronto, Johannesburg, New York: Hutchinson University Library.
- Kohn, H. (1960). *The Idea of Nationalism*. New York: The Macmillian Company.
- Linz, J. J. (2000). *Totalitarian and Authoritarian Regimes*. Boulder: Lynne Rienner Publishers.
- Linz, J. J., Stepan, A. (1996). *Problems of Democratic Transition and Consolitation. Southern Europe, South America, and Post-Communist Europe*. Baltimore: The Johns Hopkins University Press.
- Linz, J. J., Stepan, A., Yadav, Y. (2011). *Crafting State-Nation. India and Other Multinational Democracies*. Baltimore: The Johns Hopkins University Press.
- Mlynář, Z. (1990). *Mráz přichází z Kremľu*. Praha: Mladá fronta.
- Özirimli, U. (2010). *Theories of Nationalism: A Critical Introduction*. New York: Palgrave Macmillian.
- Pelikán, J. (1997). *Národnostní otázka ve Svazové republice Jugoslávii. Geneze-vývoj-perspektivy*. Praha: Karolinum.
- Pelikán, J. (et al.) (2013). *Dějiny Srbska*. Praha: Nakladatelství Lidové noviny.
- Perica, V. (2002). *Balkan Idols. Religion and Nationalism in Yugoslav States*. New York: Oxford University Press.
- Perović, L. (1985). *Srpski socijalisti 19. veka. Prilog istoriji socijalističke misli*. Dve knjige. Beograd: Izdavačka radna organizacija Rad.

Perović, L. (1995). *Srpski socijalisti 19. veka. Prilog istoriji socijalističke misli*. Beograd: Službeni list SRJ.

Perović, L. (2006). *Zoran Đinđić i srpsko društvo*. Beograd: Biblioteka Svedočanstva.

Puhovski, Ž. (1990). *Socijalistička konstrukcija zbilje*. Zagreb: Pitanja.

Ramet, S. P. (1996). *Balkan Babel. The Disintegration of Yugoslavia from the Death of Tito to Ethnic War*. Colorado, Oxford: Westview Press.

Rizman, R. (2006). *Uncertain Path. Democratic Transition and Consolidation in Slovenia*. College Station: Texas A&M University Press.

Rychlík, J. (et al.) (2009). *Mezi Vídní a Cařihradem*. Praha: Vyšehrad.

Rychlík, J. (et al.) (2011). *Dějiny Slovinska*. Praha: Nakladatelství Lidové noviny.

Rychlík, J., Perencević, M. (2011). *Dějiny Chorvatska*. Praha: Nakladatelství Lidové noviny.

Shapiro, I. (2003). *Morální základy politiky*. Praha: Univerzita Karlova v Praze, Nakladatelství Karolinum.

Stepan, A. (2001). *Arguing Comparative Politics*. New York: Oxford University Press.

INTERNETOVÉ ZDROJE

A Fragile Rebound for EU Imagine on Eve of European Parliament Elections. In: *Pewglobal.org* [online]. May, 12, 2014 [cit. 2016-07-13]. Dostupné z: <http://www.pewglobal.org/2014/05/12/chapter-3-most-support-limiting-immigration/>